

# **Экономикалық шолу**

**Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі  
№2, 2014**

## Мазмұны

### Проблемалар мен пайымдаулар

Ш.С. Байділданова Қазақстандағы көп компонентті зейнетақы жүйесі: түбегейлі өзгеріс қажеттілігі .....	3
--	---

### Әдістеме

А.В.Есафьева Қазақстандағы стратегиялық жоспарлау.....	9
Ж.С. Мұратов Сыйақының «жылына» және «жылдық» ставкалары: айырмашылық неде?.....	18

### Экономика және қаржы нарығы: аймақтық аспектілер

Е.А. Данченко Астана қаласының депозиттік-кредиттік нарығы.....	23
Е.А.Абдыгаппаров Шығыс Қазақстан облысындағы төлем карточкалары нарығының дамуы .....	27
А.А. Акильбекова Павлодар облысы экономикасының нақты секторының жағдайы: 2014 жылғы 2-ші тоқсан үшін мониторинг нәтижелері .....	32

### Басқа

Б.М. Жұмажанова Түпнұсқа банкноттарды жалған белгілері бар банкноттардан айырудың негізгі белгілері .....	39
--	----

**Мақалалар авторларының ой-пікірлері Қазақстан Республикасының  
Ұлттық Банкінің ұстанымымен бір-біріне сай келмеуі мүмкін**

## ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨП КОМПОНЕНТТІ ЗЕЙНЕТАҚЫ ЖҮЙЕСІ: ТҮБЕГЕЙЛІ ӨЗГЕРІС ҚАЖЕТТІЛІГІ

*Байділданова Ш.С. – Зерттеулер және стратегиялық талдау департаменті ақпараттық-талдамалық қамтамасыз ету басқармасының жетекші маман-талдаушысы*

Зейнетақы жүйесі әлеуметтік қамсыздандыру жүйесінде өте маңызды рөл атқарады. Осыған орай экономикалық, саяси және демографиялық тәуекелдерге жауап беретін зейнетақы жүйесін құру әлем мемлекеттерінің көпшілігі үшін түрткі болып табылады. Осы мәселені шешу мақсатында Дүниежүзілік Банк елдерге көп компонентті зейнетақы жүйесін пайдалануды ұсынады. Осы мақаланың мақсаты Дүниежүзілік Банк компоненттерін қолданыстағы зейнетақымен қамсыздандыру жүйесімен салыстыру және Қазақстанның қолданыстағы зейнетақы жүйесіндегі әрбір компонентпен байланысты проблемаларды талдау болып табылады.

Әлемдік тәжірибе көп компонентті зейнетақы жүйесінің зейнетақымен қамсыздандыру міндеттерін шешу үшін жақсы бейімделгенін көрсетеді, олардың ең маңыздылары егде адамдардың кедейлік деңгейін азайту және кірістерді теңестіру болып табылады. Дүниежүзілік Банк ұсынған зейнетақы жүйесі негізгі бес компоненттен тұрады.

Базалық немесе «нөлдік» компонент азаматтардың тарапынан қандай да бір жарнасыз қалыптастырылады және ең төмен қорғау деңгейін қамтамасыз етеді. Көрсетілген компонент зейнет жасына жеткенде ресурстары жеткіліксіз болатын халықтың тұрмысы төмен топтарының, сондай-ақ формальды емес және формальды экономика секторлары қызметкерлерінің проблемаларын тиімді түрде шешуге бағытталған. Базалық компонент мәні, әдеттегідей, кірістердің өсуіне және формальды емес экономика секторы ауқымының қысқаруына қарай төмендеуге тиіс.

«Бірінші» компонент – бұл әлеуметтік қамсыздандыруға арналған аударымдар есебінен қаржыландырылатын және мемлекеттік басқарудағы типтік мемлекеттік зейнетақы бағдарламасы. Көп жағдайда бұл қызметкерге оның жалақысының бір бөлігін қандай да болмасын дәрежеде өтеуге қабілетті ортақ зейнетақы жүйесі [1].

«Екінші» компонент жинақтаушы зейнетақы қорына аударылатын міндетті зейнетақы аударымдарына негізделген. «Екінші» компоненттің негізгі өзіне тән сипаттары (кәсіптік немесе жеке зейнетақы бағдарламалары) міндеттілік және толық ауқымдылық болып табылады. Қаражат жинақтау кезеңінде «екінші» компонент әдетте белгіленген жарналары бар жүйені білдіреді, алайда кемелдік кезеңінде ол азаматтар шоттағы қаражатты өмір бойғы аннуитетке айырбастай алатын құралды қамтиды.

«Үшінші» компонент ерікті болып табылады және жинақтап қаржыландыратын зейнетақы бағдарламасын (кәсіптік немесе жеке) қамтиды. Ерікті жарналар икемді және еркін сипатта болады және негізінен жеке сектор мекемелеріне бағытталады.

«Төртінші» компонент кең контекстегі әлеуметтік саясатпен байланысты: денсаулық сақтау қызметтеріне және әлеуметтік мемлекеттік бағдарламаларға қол жетімділік, тұрғын үймен қамсыздандыру, жеке қаржы активтерінің болуы, отбасылық қолдау. Бұл компонент зейнетке шыққаннан кейінгі тұтынуға жұмсалатын ресурстардың елеулі бөлігі формальды түрде зейнетақымен қамсыздандыруға жатпайтын көздерден түсуі мүмкін болғандықтан қосылуда [2].

Халықтың әртүрлі топтары үшін әрбір компоненттің маңыздылығы төменде көрсетілген (1-кесте).

Дүниежүзілік Банктің көп компонентті зейнетақы жүйелерінің нұсқалары  
(World Bank Multipillar Pension Taxonomy)

Нысаналы топтар				Негізгі критерийлер		
Компонент	Өмір бойы кедейлер	Формальды емес сектор	Формальды сектор	Сипаты	Қатысу	Қаржыландыру не қамсыздандыру
0	X	X	x	«Базалық» зейнетақы, ең аз әлеуметтік көмек (барлығы үшін немесе мұқтаждарға)	Жаппай	Бюджеттік
1			X	Мемлекеттік басқарудағы мемлекеттік зейнетақы жүйесі (белгіленген төлем мөлшері бар немесе белгіленген жарналар мөлшері бар шартты-жинақтаушы)	Міндетті	Бюджеттік немесе жұмыс берушілердің жарналары
2			X	Кәсіптік немесе дербес жинақтаушы зейнетақы бағдарламалары (төлемдердің немесе жарналардың белгіленген мөлшері бар)	Міндетті	Қаржы активтері
3	x	X	X	Кәсіптік немесе дербес жинақтаушы зейнетақы бағдарламалары	Ерікті	Қаржы активтері
4	X	X	X	Формальды емес қолдауды (отбасының), ресми әлеуметтік бағдарламаларды (денсаулық сақтау) және басқа да жеке қаржы активтерін және қаржылай емес активтерді (иеліктегі үй) пайдалану мүмкіндігі	Ерікті	Қаржы активтері және қаржылай емес активтер

Дереккөзі және ескерту: Кесте көбінесе «Old-Age Income Support in the 21st Century» кітабынан алынған ақпаратқа негізделген, Robert Holzmann and Richard Hinz, 2005. «x» (x, X, X) әрпінің мөлшері мен түрі нысаналы топ үшін әрбір компоненттің маңыздылық дәрежесіне сәйкес келеді (x – X аралығындағы арту тәртібімен).

Жоғарыда аталып өткен компоненттердің ең көп саны қамтылатын зейнетақымен қамсыздандыру жүйесі кірістер мен тәуекелдерді әртараптандыру есебінен азаматтарды зейнетақы кірісімен тиімді және оңтайлы қамтамасыз етуге қабілетті.

Дүниежүзілік Банктің зейнетақы жүйесінің негізгі компоненттері Қазақстанның қолданыстағы зейнетақы жүйесінде де көрсетілуі мүмкін (2-кесте).

Дүниежүзілік Банктің компоненттеріне сәйкес Қазақстанның зейнетақы жүйесі

Компонент	Схема атауы	Белгіленген төлемдер/ Белгіленген жарналар	Қамтылуы, адам <sup>1</sup>	Қаржыландыру көзі
0	1) Қазақстан Республикасының азаматтарына зейнет жасына жеткенде берілетін мемлекеттік базалық зейнетақы төлемі	Белгіленген төлемдер (Defined Benefit)	1,8 миллион	Мемлекет
	2) Жасы бойынша мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақылар		10,5 мың	
1	Уәкілетті ұйымнан төленетін зейнетақы төлемдері	Белгіленген төлемдер (Defined Benefit)	1,8 миллион	Мемлекет

<sup>1</sup> 2013 жылғы 1 қарашадағы жағдай бойынша

2	Міндетті / міндетті кәсіптік жинақтаушы зейнетақы жарналары	Белгіленген жарналар (Defined Contribution)	8,6 миллион <sup>2</sup> -	Қызметкер/ Жұмыс беруші
3	Ерікті / Ерікті кәсіптік жинақтаушы зейнетақы жарналары	Белгіленген жарналар (Defined Contribution)	41,1 мың 4,2 мың <sup>3</sup>	Қызметкер/ Жұмыс беруші
4	Қарттар үшін арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсету	Қаржылай емес активтерді пайдалану	72,8 мың <sup>4</sup>	Мемлекет

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі, ҚРҰБ

### **«Нөлдік» компонент**

Қазақстанда «нөлдік» компонентке 2005 жылғы 1 шілдеден бастап енгізілген мемлекеттік базалық зейнетақы төлемі жатады. Ол барлық зейнет жасына жеткен зейнеткерлер мен азаматтарға, сондай-ақ әскери қызметшілерге және арнаулы мемлекеттік және құқық қорғау органдарының еңбек сіңірген жылдары үшін зейнетақы төлемдерін алуға құқығы бар қызметкерлеріне беріледі. Мемлекеттік базалық зейнетақы төлемі басқа көздерден зейнетақы төлемдерін алуына қарамастан бюджет қаражаты есебінен беріледі. Мемлекеттік базалық зейнетақы төлемінің мөлшері жыл сайын қайта қаралады [3].

Сонымен қатар Қазақстанда зейнет жасына жеткен кезде бюджеттен және жинақтаушы зейнетақы қорларынан төленетін зейнетақы төлемдеріне құқығы болмаған кезде азаматтарға тағайындалатын жасы бойынша мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақылар бар. Жасы бойынша бір айлық жәрдемақы ең төменгі күнкөріс деңгейінің 50%-ы мөлшерде тағайындалады.

Осыған орай, «базалық» компонент түбегейлі өзгерістерді талап етеді. Қазіргі уақытта кедейлікті төмендету мақсатында барлық зейнеткерлер өздерінің еңбек өтіліне қарамастан бірдей базалық зейнетақы алады – ең төменгі күнкөріс деңгейінің 50%-ы. Алайда, қолданыстағы төлем тәртібі еңбек өтілін және зейнетақы жүйесіне қатысу өтілін ескермейді. Осыған байланысты мемлекет төлемдердің параметрлерін өзгертуді жоспарлауда, олар адам неғұрлым ұзақ жұмыс істеген сайын – оның бюджет қаражаты есебінен төленетін базалық зейнетақысының мөлшері көбірек болады деген қағидатына сәйкес келетін болады [4]. Көрсетілген схема 2030 жылға дейін қолданылатын болады, одан кейін базалық зейнетақы жинақтарының көлемі қарттықты қамтамасыз ету үшін жеткіліксіз болатын азаматтарға ғана төленетін болады.

### **«Бірінші» компонент**

Қазақстандағы «бірінші» компонент қолданыстағы ортақ зейнетақы жүйесі болып табылады. Қазақстан Республикасының зейнетақы заңнамасына сәйкес мемлекет 1998 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша кем дегенде алты ай еңбек өтілі бар адамдарға зейнетақының ортақ бөлігінің төленуіне кепілдік береді.

Осыған орай көрсетілген компонентте 1998 жылға дейін еңбек өтілі жоқ және тек қана жинақтаушы зейнетақы жүйесінің қатысушылары болып табылатын қалған азаматтарға ортақ жүйеден төлемдер көзделмеген.

Қарттық кезеңде кірістердің орнын басу үшін болашақта жинақтаушы және базалық зейнетақының жеткіліксіз болу тәуекелі болатынын ескере отырып осы компонентті жетілдіру қажет. Осыған байланысты, іс жүзіндегі зейнеткерлер үшін ортақ жүйені және зейнеткерлердің барлық санаттары үшін – жинақтаушы жүйені сақтаумен

<sup>2</sup> салымшылар (алушылар) шоттарының саны

<sup>3</sup> 2014 жылғы 1 қаңтардан бастап ерікті кәсіптік жинақтаушы зейнетақы жарналары міндетті кәсіптік жинақтаушы зейнетақы жарналарына ауыстырылды

<sup>4</sup> мүгедектерді, мүгедек балаларды қосқанда

қатар, Қазақстанда 2018 жылдан бастап зейнетақы жүйесінің шартты-жинақтаушы компонентін енгізу жоспарлануда, ол жұмыс берушілердің міндетті зейнетақы жарналары есебінен қалыптастырылатын болады. Бұл тетік Бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қорында әрбір қызметкерге шартты зейнетақы шотын ашуды болжайды, ол шотта жұмыс берушілер аударатын 5% мөлшердегі жарналар сомасы тіркелетін болады. Бұл қаражат зейнетақы жүйесіндегідей мұраға алынбайды, зейнет жасына жеткен адамдарға зейнетақы төлеу үшін пайдаланылатын болады. Шартты-жинақтаушы компоненттен төленетін зейнетақы жүйеге кем дегенде бес жыл қатысқан кезде тағайындалатын болады. Бұл төлемдер адамның зейнетке шыққаннан кейін неше жыл өмір сүретініне қарамастан өмір бойы төленетінін атап өту маңызды [4].

Сонымен қатар, «бірінші» компонентті дамыту шеңберінде шартты-жинақтаушы шотқа жарналар аударатын жұмыс берушілер үшін салық шегерімдерін көздеу қажет. Осы жеңілдік жұмыс берушілердің салық ауыртпалығын жеңілдетеді және елдің зейнетақы жүйесінің бөлгіш компонентін жетілдіреді.

### **«Екінші» компонент**

Зейнетақыны тек қана бюджеттен қаржыландыру проблемасы туындамау үшін 1998 жылы мемлекет жинақтаушы жүйеге өтуге бағытталған ауқымды зейнетақы реформасын бастады. Жүргізілген реформа нәтижесінде Қазақстанда «екінші» компонентке жататын міндетті жинақтаушы зейнетақымен қамсыздандыру жүйесі қолданылуда.

Қызметкердің ай сайынғы кірісінің 10%-ы мөлшердегі міндетті зейнетақы жарналары бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қорына төленуге жатады. Зейнетақы төлемдері кесте бойынша жүзеге асырылады не зейнетақы аннуитеті шартына сәйкес сақтандыру ұйымына аударылады.

Сонымен бірге, 2014 жылғы 1 қаңтардан бастап қызметкерлердің міндетті зейнетақы жарналарына қосымша міндетті кәсіптік зейнетақы жарналарының жүйесі енгізілген болатын. Міндетті кәсіптік зейнетақы жарналарын жұмыс берушілер еңбек жағдайлары зиянды (ерекше зиянды) жұмыстардағы қызметкерлердің ай сайынғы кірісінің 5%-ы мөлшерде өз қаражаты есебінен жүзеге асырады.

Алайда, көрсетілген компонентті де одан әрі жетілдіру талап етіледі. Мысалы, қазіргі уақытта зейнетақы жинақтарын сақтандыру ұйымына аудару кезінде сақтандыру ұйымы банкрот болған жағдайда зейнетақысыз қалу тәуекелі бар, өйткені зейнетақы аннуитеті бойынша төлемдердің сақталуына кепілдік беру заңнамалық тұрғыда көзделмеген.

Зейнетақы жүйесінің «екінші» компонентінің тиімділігін арттыру үшін қолданыстағы жинақтаушы зейнетақы жүйесінің параметрлерін жақсарту, оның ішінде, Сақтандыру төлемдеріне кепілдік беру қорына міндетті аударымдар арқылы зейнетақы аннуитеті бойынша төлемдердің сақталуына кепілдік беруді енгізу қажет.

Зейнетақы жүйесін жетілдіру кезінде назар аудару қажет факторлардың бірі демографиялық жағдай болып табылады. Қазақстанда соңғы 10 жылда туылу кезіндегі күтілетін өмір ұзақтығының ұлғайғаны байқалады, ол 2012 жылы 69,6 жасты құрады. Бұл ретте әйелдер еркектерге қарағанда 10 жылға көп өмір сүреді [5]. Әйелдерді егде жаста әлеуметтік қорғау жүйесін дамыту үшін сақтанушы бұрынырақ қайтыс болған жағдайда сақтанушының зайыбына төлем көзделетін бірлескен аннуитетті ендіру қажет. Бұл өзгеріс әйелдерді зейнетақымен қамсыздандырудағы гендерлік теңсіздік проблемасын ішінара шешуі мүмкін [4].

Сонымен бірге, өзін-өзі жұмыспен қамтитын адамдарды және формальды емес экономика секторында жұмыс істейтін азаматтарды міндетті жинақтаушы жүйесімен аз қамту басты проблемалардың бірі болып қалуда. Осы міндетті шешу үшін мемлекет еңбек

қатынастарын нысанды ету және азаматтарды міндетті жинақтаушы зейнетақы жүйесіне тарту бойынша шаралар қабылдауы қажет. Сонымен қатар, бұл жағдайда халықтың қаржылық сауаттылығы ең маңызды рөл атқарады. Мемлекет халықтың зейнеткерлікті жоспарлау маңыздылығы туралы хабардар болуын арттыруға бағытталған жарнамалық компанияларды бүкіл ел бойынша ендіруі қажет.

#### **«Үшінші» компонент**

Қазіргі уақытта Қазақстанда зейнетақы жүйесінің «үшінші» компоненті – ерікті жинақтаушы зейнетақымен қамсыздандыру үшін бүкіл заңнамалық база жасалған. Ерікті жинақтаушы зейнетақы қорлары ерікті зейнетақы жарналарын тартуға құқылы, ерікті зейнетақы жарналары мен төлемдері бөлігінде салық жеңілдіктері бар.

Қабылданған шараларға қарамастан, зейнетақымен қамсыздандырудың ерікті жүйесі одан әрі дамыған жоқ. Қазіргі кезде тек қана бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қоры ерікті жинақтаушы зейнетақы жарналарын тартады және уәкілетті орган ерікті жинақтаушы зейнетақы қорын ашуға бір де бір лицензия берген жоқ [6].

Осы компонентті жақсарту мақсатында бағалы қағаздар нарығын белсенді етуге, ерікті зейнетақы жинақтарының сақталуына кепілдік берудің мемлекеттік институтын құруға, сондай-ақ салықты ынталандыру шараларын қолдануға бағытталған міндеттер кешенін шешу қажет.

#### **«Төртінші» компонент**

Қазақстанның зейнетақы жүйесінің «төртінші» компонентіне әлеуметтік қызметкерлер егде жастағы адамдар үшін көрсететін арнаулы әлеуметтік қызметтер жатады. Егде жасына байланысты өзіне өзі қызмет көрсетуге қабілетсіз азаматтарға кепілдік берілген мөлшері ұсынылады және әлеуметтік-тұрмыстық, әлеуметтік-медициналық, әлеуметтік-психологиялық, әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-құқықтық қызметтерді қамтиды [7].

Сонымен бірге, бұл тізбе біршама шектеулі және халықаралық тәжірибеде пайдаланылатын көптеген басқа қызметтерді қамтымайды. Мысалы, Норвегияда егде жастағы адамдар үшін оларды жас ерекшеліктерінің шектеулеріне және қайта әлеуметтенуіне бейімдеу қызметтері бар [8]. Түркияда жалғыз басты егде адамдарға азық-түлік тауарлары, сондай-ақ күз-қыс айларында үй-жайды жылыту үшін көмір түріндегі көмек көрсетіледі [9]. Данияда жергілікті билік қартаң адамдарға өзінің қалауы бойынша әлеуметтік қызметкерді дербес жұмысқа жалдау мүмкіндігін береді [10].

Қазақстанда мұндай қызметтер кепілдік берілген қызметтер тізбесіне кірмейді, бірақ кейбір жергілікті атқарушы билік органдары егде адамдарға әлеуметтік қолдау көрсетуді жақсарту бойынша қосымша шаралар қабылдауда. Көрсетілген компонентті жақсарту үшін әлеуметтік қызметтердің тізбесін кеңейту және сапасын арттыру, әрі оларды белгілі бір мемлекеттік органға заңнамалық тұрғыда бекіту қажет.

Осылайша, талдау нәтижесінде қазақстандық зейнетақы жүйесінде Дүниежүзілік Банк ұсынатын барлық компоненттер бар екені анықталды; алайда, компоненттер одан әрі дамытуды талап етеді. Барлық компоненттерді тиімді ету үшін қолданыстағы жинақтаушы зейнетақы жүйесінің параметрлерін жетілдіру, зейнетақымен қамсыздандырудың ерікті және аннуитеттік схемаларын одан әрі ынталандыру, зейнетақымен қамсыздандырудың шартты-жинақтаушы компоненті үшін салық жеңілдіктерін енгізу, сондай-ақ өзін-өзі жұмыспен қамтитын және формальды емес экономика секторында жұмыс істейтін адамдардың зейнеткерлікті жоспарлау маңыздылығы туралы хабардар болуын арттыру сияқты түбегейлі өзгеріс қажет.

*21-ғасырда Қазақстанның әлемнің дамыған мемлекеттерінің қатарына кіруі көбінесе әлеуметтік қорғау саласында дамыған елдердің деңгейіне жету болжанатын адами капиталды дамытуға байланысты болады. Егде жастағы азаматтарды*

*әлеуметтік қорғау деңгейін арттыруға бағытталған зейнетақымен қамсыздандыру жүйесі елдің әлеуметтік дамуындағы негізгі фактор болып табылады. Осыған байланысты, әлемнің дамыған елдерінің қатарына кіру мақсатына жету үшін мемлекет адами әлеуметті дамыту, оның ішінде зейнетақы жүйесін жетілдіру бойынша одан кейінгі шараларды қабылдауы қажет.*

**Қолданылған әдебиет:**

1. Robert Holzmann and Joseph E. Stiglitz «New Ideas about Old Age Security», 2001, The World Bank, Washington, D.C.
2. Robert Holzmann and Richard Hinz «Old-Age Income Support in the 21st Century», 2005, The World Bank, Washington, D.C.;
3. «Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы» 2013 жылғы 21 маусымдағы №105-V Қазақстан Республикасының Заңы;
4. Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 18 маусымдағы № 841 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының зейнетақы жүйесін одан әрі жаңғыртудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы;
5. «Қазақстанның әйелдері мен ерлері» статистикалық жинағы, ҚР Статистика агенттігі, 2013, Астана;
6. Қазақстан Республикасының жинақтаушы зейнетақы жүйесінің ағымдағы жағдайы, Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, 2014, <http://www.afn.kz/attachments/128/272/publish272-1016408.pdf>;
7. «Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы» 2008 жылғы 29 желтоқсандағы №114-IV Қазақстан Республикасының Заңы;
8. Norway Annual National Report «Pensions, Health and Long-term Care», 2010;
9. Social expenditures at different levels of Government: Turkey, 2010, <http://siteresources.worldbank.org/INTTURKEY/Overview/22827911/social expenditures in Turkey.pdf>;
10. Denmark Long-term Care, OECD, 2011, <http://www.oecd.org/denmark/47877588.pdf>.



## ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖОСПАРЛАУ

*Есафьева А.В. – Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Зерттеулер және стратегиялық талдау департаментінің ақпараттық-талдамалық қамтамасыз ету басқармасының бас маман-талдаушысы*

*Осы мақалада Қазақстан Республикасында Мемлекеттік жоспарлау жүйесін (бұдан әрі–Жүйе) енгізу процесі сипатталады: Жүйені реттейтін негізгі құжаттар туралы және оның даму салдары болып табылатын өзгерістер туралы айтылады. Оған қоса, Ұлттық Банктің стратегиялық жоспарларын әзірлеу хронологиясын және оның негізгі стратегиялық бағыттарын қысқаша сипаттау келтірілген.*

### **Қазақстанда Мемлекеттік жоспарлау жүйесін енгізу**

Мемлекеттік бюджеттен жұмсалған қаражатты мемлекеттік органдар қызметінің нәтижелерімен өзара байланыстыру қажеттілігі Мемлекеттік жоспарлау жүйесін енгізудің негізгі алғышарты болып табылады. Бұл бағыттағы жұмыс алыстырмалы түрде жақында – 2007 жылдан бастап жүргізіліп келеді, алайда жүйені дамыту және оны жетілдіру жөніндегі тұрақты жұмыс елеулі нәтижелер беруде.

Кейбір мемлекеттік органдардың стратегиялық жоспарларын бастапқы пилоттық әзірлеу Үкіметтің «Қазақстан Республикасының 2006 жылға арналған әлеуметтік-экономикалық дамуының қорытындылары туралы» 2007 жылғы 13 ақпандағы № 3 отырысының хаттамалық шешімдерін және Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2007 жылғы 26 желтоқсандағы № 1297 қаулысымен бекітілген Нәтижелерге бағдарланған мемлекеттік жоспарлау жүйесін енгізу жөніндегі тұжырымдаманы орындау үшін жүзеге асырылды. Тұжырымдаманы қабылдаудың мақсаты стратегиялық, экономикалық және бюджеттік жоспарлау рәсімдерін стратегиялық мақсаттар мен соңғы нәтижелерге қол жеткізуге бағыттау жолымен тиімді жұмыс істейтін мемлекеттік жоспарлау жүйесін қалыптастыру болды. Оған қоса, Тұжырымдаманы қабылдау бюджеттік процесі бюджеттік қаражатты ашық бөлуге бағыттай отырып, қысқамерзімді бюджеттік жоспарлаудан ортамерзімді жоспарлауға көшуді қамтамасыз етуі және мемлекеттік органдар қызметінің тиімділігін кешенді бағалауды енгізуі тиіс болатын.

Мәселен, 2007 жылғы 26 желтоқсанда Әкімшілік реформаларды жүргізу жөніндегі ведомствоаралық комиссияның отырысында ҚР Экономика және бюджеттік жоспарлау министрлігінің, ҚР Қаржы министрлігінің, ҚР Әділет министрлігінің, Оңтүстік Қазақстан облысының денсаулық сақтау және білім департаменттерінің стратегиялық даму жоспарларының жобалары таныстырылды. Бұл ретте, мемлекеттік органдардың стратегиялық жоспарларын әзірлеу, іске асыру және мониторинг жүйесін сипаттайтын нормативтік құқықтық актілер сол кезде әзірленбеген болатын. Осындай құжаттарды жасау әдістемесі болмағандықтан, стратегиялық жоспарлардың жобаларын әзірлеу үшін әдіснамалық база ретінде шетелдік министрліктер мен ведомстволардың осыған ұқсас құжаттары пайдаланылды. Стратегиялық жоспарлауды енгізудің бастапқы кезеңдерінде әзірлеушілерде мемлекеттік органдар дамуының басым бағыттары туралы анық және нақты түсінік болған жоқ. Сондай-ақ стратегиялық бағыттар мен көрсеткіштер тұжырымдамасының айқын еместігі әдіснамалық базаның болмау салдары болып табылады.

Мемлекеттік органдардың өздерінің негізгі функцияларын нәтижелерге қол жеткізу призмасы – нысаналы индикаторлар және тікелей нәтижелер арқылы іске асыру деңгейін көрсететін бюджет қаражатын игеруге қосымша бақылау жасау 2008 жылдың басында енгізілді. Қазақстан Республикасының Бюджет Кодексі сол сәтте мемлекеттік органдардың стратегиялық жоспарларын әзірлеуді және іске асыруды реттейтін жалғыз

құжат болды. Сол кезде 2008 жылы мемлекеттік органдар өздерінің алғашқы стратегиялық жоспарларын әзірлеуді бастады.

Бюджет Кодексінде мемлекеттік органдардың стратегиялық жоспарларын әзірлеу, бекіту және оларға өзгерістер енгізу бойынша негізгі кезеңдер көрсетілген. Бұл ретте, Ұлттық Банктің стратегиялық жоспарына жоспарланатын кезеңге қаржыландыру көлемімен бюджеттік бағдарламалар енгізілмейтін айрықша мемлекеттік орган болып табылатындығы атап өтілді. Бұл, Ұлттық Банктің бюджеттік бағдарламалардың әкімшісі болып табылмайтынына және мемлекеттік бюджет есебінен қаржыландырылмайтынына байланысты.

Алайда, 2009 жылы «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жоспарлау жүйесі туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығына қол қою мемлекеттік органдарда стратегиялық жоспарлауды енгізу үшін түбегейлі кез болды. Дәл осыны Мемлекеттік жоспарлау жүйесін енгізудің бастапқы нүктесі деп санауға болады.

Осы Жарлық Мемлекеттік жоспарлау жүйесінің негізгі қағидаттарының негізін қалады: мемлекеттік жоспарлау саласындағы заңнаманың тұтастығы, Мемлекеттік жоспарлау жүйесі құжаттарының бір-бірімен келісілуі, нәтижеге бағытталуы, мемлекеттік жоспарлау процесіне қатысушылардың мақсаттарға қол жеткізу және міндеттерді шешу жолдары мен әдістерін таңдаудағы дербестігі, Мемлекеттік жоспарлау жүйесі құжаттарының тиімсіз, ашық болмауы, шынайы болмауы және нақты болмауы үшін; үзіліссіз болуы, сабақтастығы және жүйелілігі үшін жауапкершілік, ресурстық қамтамасыз ету. Жарлықпен бекітілген Мемлекеттік жоспарлау жүйесі, сондай-ақ: Қазақстанның 2030 жылға дейін даму стратегиясы мен Қазақстан Республикасының 10 жылға арналған даму стратегиялық жоспарларынан салалық бағдарламалар мен республикалық бюджеттерге дейін құжаттардың иерархиясын қалыптастырды. Құжаттардың мұндай иерархия бойынша өзара байланысы оларға қол жеткізу жөніндегі іс-шараларды байланыстыра, шағын көрсеткіштерге бөле отырып, анағұрлым жоғары деңгейдегі стратегиялық құжаттардың көрсеткіштерін анағұрлым төмен деңгейдегі құжаттарда каскадтау қағидаттарын іске асыруға мүмкіндік береді. Бұдан әрі 2014 жылы<sup>[4]</sup> Жарлыққа өзгерістер енгізу қорытындылары бойынша елдің барлық стратегиялық құжаттарын деңгейлер бойынша бөлу жүргізілді: негізгі басымдықтарымен және бағдарларымен елдің ұзақмерзімді дамуын болжауды айқындайтын құжаттар – бірінші деңгей; саланың/аяның даму стратегиясын айқындайтын құжаттар – екінші деңгей; жоғары деңгейдегі Мемлекеттік жоспарлау жүйесі құжаттарының декомпозиция негізінде қол жеткізу жолдарын айқындайтын құжаттар – үшінші деңгей. Оған қоса, құжаттар тізбесінен республикалық және жергілікті бюджеттердің, ұлттық басқарушы холдингтердің, ұлттық холдингтер мен ұлттық компаниялардың даму жоспарлары алып тасталынды.

2010 жылғы 4 наурызда Президент «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жоспарлау жүйесінің одан әрі жұмыс істеуінің кейбір мәселелері туралы» Жарлыққа қол қойды. Жаңа Жарлық 2009 жылғы Жарлықтың ережелерін нақтылады, ұғымдық анықтамаларды кеңейтті және мемлекеттік органдардың стратегиялық жоспарларын әзірлеудің жаңа кезеңділігін белгіледі: жыл сайын әзірлеу орнына мемлекеттік органдар өздерінің стратегиялық құжаттарын әрбір үш жылда бір рет әзірлей бастады, жоспарлау кезеңі бұл ретте өзгермей – бес жыл болып қалды.

Бірақ, ең бастысы мемлекеттің барлық стратегиялық құжаттарын әзірлеу, іске асыру, мониторинг жүргізу, бағалау және бақылау қағидалары бекітілді. Бұл қағидалар Мемлекеттік жоспарлау жүйесіне кіретін құжаттар жұмысының бірыңғай қағидаттарын алғашқы рет белгіледі және оларды әзірлеу мен іске асыру үшін қажетті әдіснамалық базаның дамуына түрткі болды. Стратегиялық құжаттарды әзірлеудің, іске асырудың және

орындалу барысын бақылаудың түсінікті тетіктерінің пайда болуы бюджет қаражатын игеру тиімділігін арттыруға және жалпы алғанда мемлекеттік органдардың жұмысын жақсартуға мүмкіндік берді.

Стратегиялық жоспарлау құжаттарын әзірлеуге арналған әдіснамалық базаны құру бойынша жұмыстың жалғасы 2010 жылы стратегиялық құжаттардың барлық түрін әзірлеу бойынша әдіснамалық нұсқаулықтарды бекіту болды<sup>[6]</sup>. Әдіснаманы әзірлеу және келісу жөніндегі барлық іс-шараны ҚР Экономикалық даму және сауда министрлігі жүргізді. Және де сол кезде нұсқаулықтардың көптеген ережелерінің қайшы тұстары болса да, осы құжат стратегиялық құжаттарды әзірлеу тәсілдерін бірегейлендіруге мүмкіндік жасады.

Алайда, бірегейлендірілген нұсқаулықтарда әдетте, мемлекеттік органдар жұмысының ерекшеліктерінің ескерілмейтінін және олардың кейбір ережелерін кейбір әзірлеуші мемлекеттік органдардың іске асырмайтынын атап өтпеуге болмайды. Мәселен, әдістеменің «нысаналы индикаторлар сандық өлшенуі және басынан аяғына дейінгі барлық мәнді емес, бір мәнді көрсетуі тиіс» екені көрсетілген болатын. Бұл тармақты Ұлттық Банк толық көлемде орындай алмайды, себебі Ұлттық банктің көптеген индикаторлары өз мәні бойынша бір мәнді емес, ауытқу дәлізін көрсетеді. Инфляцияның деңгейін көрсететін нысаналы индикатор айқын мысал болады. Қазақстанда инфляция бойынша бағдардың аралық деңгейі белгіленген. Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспарында<sup>[7]</sup> инфляция орташа алғанда 2020 жылғы дейінгі кезеңде жылына 5-8% болып белгіленеді. Осыған байланысты нысаналы индикаторға қойылатын талап орындалмайды. Осы проблема мемлекеттік органдардың стратегиялық жоспарлары форматының жобасына Ұлттық Банк берген ұсыныстарда бірнеше рет көрсетілді.

Сонымен қатар, мемлекеттік органдардың стратегиялық жоспарлары форматының сипатында «Тікелей нәтижелердің көрсеткіштері» бағанында тікелей нәтижелердің кемінде үш өзара байланысты, сандық өлшенетін көрсеткіштерінің келтірілуі тиіс екені айтылды.

Осындай мысалдар стратегиялық құжаттарды әзірлеудің әдіснамалық базасын ендірудің алғашқы тәжірибесінің сапалық деңгейін ашады. Әдістеменің осындай даулы ережелерінің болуы әдістемені пысықтауды талап етті. Кейіннен стратегиялық жоспарларды әзірлеу жөніндегі әдіснамалық нұсқаулықтар үш рет пысықталды: екі рет 2012 жылы<sup>[8,9]</sup> және 2013 жылы<sup>[10]</sup>.

Қазіргі кезде стратегиялық құжаттарды әзірлеу жөніндегі әдіснамалық нұсқаулықтарды қоса алғанда, Мемлекеттік жоспарлау жүйесінің құжаттарымен жұмыс істеуді реттейтін барлық нормативтік актілерде елдің бәсекеге қабілеттілігінің халықаралық рейтингтегі деңгейінің көтерілуін көрсететін көрсеткіштерге көп көңіл бөлінді. Осы жағдайда Дүниежүзілік экономикалық форумның Ғаламдық бәсекеге қабілеттілік индексі (ДЭФ ГБИ) аса маңызды индикатор болады.

ДЭФ ГБИ, Дүниежүзілік банктің Doing Business сияқты рейтингтердің және басқаларының көрсеткіштері мемлекеттік органдарға олардың құзыретіне сәйкес бекітілген. Мемлекеттік органдар халықаралық рейтингтің әрбір бекітілген индикаторын бойынша өз жұмысын өздерінің стратегиялық жоспарларында көрсетуі тиіс. Мемлекеттік органдар осыған байланысты рейтингтерінің көрсеткіштерін нысаналы индикаторлар ретінде және тікелей нәтижелердің көрсеткіштерін тікелей – өзі үшін Қазақстанның рейтингтегі болашақ кезеңдердегі орнын бағдар ретінде белгілей отырып (мысалы, тікелей нәтиженің көрсеткіші – «Ғаламдық бәсекеге қабілеттілік индексінің «Инфляция»; ақпарат көзі – Дүниежүзілік экономикалық форумның Ғаламдық бәсекеге қабілеттілік индексінің есебі; өлшем бірлігі – ҚР-дың рейтингтегі орны<sup>[11]</sup>) және сол сияқты рейтингтегі орынның өзгеруіне әсер ететін көрсеткіштер арқылы (мысалы, ДЭФ ГБИ-дің күтілетін өмір

ұзақтығы бойынша көрсеткіші бойынша ҚР Денсаулық сақтау министрлігінің 2014-2018 жылдарға арналған стратегиялық жоспарында<sup>[12]</sup> нысаналы индикатор ретінде – Қазақстанның рейтингтегі орнының өзгерісі және тікелей нәтиже көрсеткіштері; қан айналысы жүйесінің ауруына байланысты қайтыс болудың төмендеуі, онкологиялық аурулардан қайтыс болудың төмендеуі, жарақаттан, жазатайым оқиғалардан және ұланудан қайтыс болудың төмендеуі, туберкулезден қайтыс болудың төмендеуі және басқалары көзделді) көрсетеді.

Мемлекеттік органдар жұмысының тиімділігін арттыру барысындағы келесі қисынды қадам Орталық мемлекеттік органдар мен облыстардың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органдары қызметінің тиімділігін жыл сайынғы бағалау жүйесін ендіру болды. Бағалау жүйесі Қазақстан Республикасы Президентінің «Орталық мемлекеттік органдар мен облыстардың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органдары қызметінің тиімділігін жыл сайынғы бағалау жүйесі туралы» 2010 жылғы 19 наурыздағы № 954 Жарлығымен бекітілді. Жарлыққа сәйкес 2011 жылдан бастап орталық мемлекеттік және жергілікті атқарушы органдар 6 бағыт бойынша бағаланды: қадағаланатын аяда/салада/өңірде стратегиялық мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізу және іске асыру, актілер мен тапсырмаларды орындау, бюджет қаражатын басқару, мемлекеттік қызметтер көрсету, персоналды басқару, ақпараттық технологияларды қолдану. 2013 жылы Жарлыққа<sup>[14]</sup> өзгеріс енгізу қорытындысы бойынша тағы да бір бағытпен толықтырылды – мемлекеттік органдарды құқықтық қамтамасыз ету. Бағалау жүйесі мемлекеттік жоспарлау жүйесінің тиімділігін арттырудың маңызды құралдарының бірі болды, себебі алынған бағалаулар арқылы әрбір мемлекеттік органның қызметтің негізгі салаларындағы күшті және әлсіз жақтарын айқындауға мүмкіндік берді және шаралар қабылдауды талап ететін басым бағыттар туралы түсінік берді.

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жоспарлау жүйесін ендіру бойынша істелген жұмыстың жалпы қорытындысы және оны дамыту бойынша одан кейінгі қадамдар Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 28 тамыздағы Жарлығымен бекітілген Нәтижелерге бағдарланған мемлекеттік жоспарлау жүйесін жетілдіру тұжырымдамасында көрсетілген. Бұл құжат істелген жұмысты талдау және осы саладағы халықаралық тәжірибені зерделеу негізінде әзірленді. Қол жеткізулер ретінде Тұжырымдамада мыналар ерекше атап өтілді: құжаттардың құрылған иерархиясы, құжаттарды әзірлеуге арналған тәсілдер, мемлекеттік жоспарлаудың барлық процесін реттеу және ресурстарды тиімді басқару үшін жағдайлар жасау. Бұл ретте талдау жүйенің мынадай негізгі кемшіліктерін анықтауға мүмкіндік берді: стратегиялық құжаттар санының көп болуы, кейбір құжаттар сапасының жеткіліксіз болуы, құжаттар мен көрсеткіштерді ішінара қайталау, стратегиялық, экономикалық және бюджеттік жоспарлаудың өзара байланысының жеткіліксіз болуы, тәуекелдерді тиімсіз басқару, бағалау тетіктерінің жетілдірілмеуі, мемлекеттік органдардағы жоспарлау процесі үшін жауап беретін кадрлардың біліктілік деңгейінің жеткіліксіз болуы<sup>[15]</sup>. Ахуалды өзгерту үшін біріншіден, нормативтік құқықтық актілерге түзетулер енгізу, екіншіден, қолданыстағы бағдарламалық құжаттарға ревизия жүргізу, үшіншіден, жаңа талаптарды ескере отырып стратегиялық жоспарларды әзірлеу рәсімдерін жетілдіру қажет<sup>[15]</sup>.

Қазіргі кезде Тұжырымдаманы іске асыру бойынша жұмыс жүргізілуде: Президенттің «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жоспарлау жүйесі туралы» және «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жоспарлау жүйесінің одан әрі жұмыс істеуінің кейбір мәселелері туралы» Жарлықтарына өзгерістер енгізілді<sup>[4]</sup>, мемлекеттік органдардың тиімділігін бағалау жүйесінің процестік жүйеден нәтижені бағалауға ауысу мәселесі қарастырылуда, бағалаудың жаңа әдістемелері әзірленуде.

### **Ұлттық Банктегі стратегиялық жоспарлау**

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі бюджеттік бағдарламалардың басқарушысы болып табылмайтын және Қазақстан Республикасының Президентіне тіке бағыныстағы және есеп беретін мемлекеттік орган ретінде өзінің стратегиялық жоспарларды әзірлеу мен іске асыруының кейбір ерекшеліктері бар.

Ұлттық Банк әзірлеген бірінші стратегиялық жоспар 2008 жылы қабылданған Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің 2009-2011 жылдарға арналған Стратегиялық жоспары болды. Құжат үш негізгі стратегиялық бағыт бойынша үш жылға міндет қойды: мемлекеттің ақша-кредит саясатын әзірлеу және жүргізу, тиімді валюталық реттеуді және валюталық бақылауды жүзеге асыру, төлем жүйелерінің жұмыс істеуін ұйымдастыру. Бұдан әрі бір жылдан кейін Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің 2010-2014 жылдарға арналған Стратегиялық жоспары <sup>[16]</sup> әзірленіп, бекітілді. Осы құжат сол стратегиялық бағыттарды көрсетті.

Мемлекеттік жоспарлау жүйесіне<sup>[5]</sup> өзгерістерге сәйкес Ұлттық Банктің келесі Стратегиялық жоспары үш жылға әзірленді және 2011-2015 жылдарға арналған жоспарлы кезеңді<sup>[17]</sup> қамтыды. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің 2011-2015 жылдарға арналған Стратегиялық жоспарының стратегиялық бағыттары өткен жылдардағы жоспарлардың бағыттарына толық сәйкес келді. Алайда 2011 жылы Ұлттық Банктің құрылымы өзгерді: Қазақстан Республикасының Алматы қаласындағы өңірлік қаржы орталығының қызметін реттеу агенттігі мен Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу мен қадағалау агенттігі таратылды. Олардың функциялары мен өкілеттіктері Ұлттық Банкке берілді<sup>[18, 19]</sup>. Осыған байланысты, жаңа функциялардан туындайтын стратегиялық бағыттарды Ұлттық Банк өзінің Стратегиялық жоспарына қосуға тиіс болды. Жаңа түзетілген 2011-2015 жылдарға арналған Стратегиялық жоспарға<sup>[20]</sup> 9 бағытты қосты.

Ұлттық Банктің 2011-2015 жылдарға арналған Стратегиялық жоспарына енгізілген стратегиялық бағыттары мен олардың нысаналы индикаторлары 1-кестеде берілген.

1-кесте.

Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің  
2011-2015 жылдарға арналған Стратегиялық жоспарына енгізілген  
стратегиялық бағыттар мен нысаналы индикаторлар

р/с №	Стратегиялық бағыт	Нысаналы индикаторлар
1	2	3
1	Мемлекеттің ақша-кредит саясатын әзірлеу және жүргізу:  1.1-мақсат. Қазақстан Республикасында баға тұрақтылығын қамтамасыз ету:	1. Инфляцияны ұстап тұру 2. Ғаламдық бәсекеге қабілеттілік индексінің «Инфляция» көрсеткіші 3. Ғаламдық бәсекеге қабілеттілік индексінің «Пайыздық мөлшерлеме спрэді» көрсеткіші 4. Ғаламдық бәсекеге қабілеттілік индексінің «Ұлттық жинақтар деңгейі» көрсеткіші

	<p>1.2-мақсат. Ақша-кредит және өзге де мемлекеттік саясат саласында негізделген шешімдерді қабылдау үшін статистикалық ақпаратпен қамтамасыз ету</p> <p>1.3-мақсат. Ұлттық Банктің алтынвалюта активтерінің өтімділігін және сақталуын қамтамасыз ету, Қазақстан Республикасының Ұлттық қорын сенімгерлік басқаруды жүзеге асыру</p>	<p>Төлем балансы, халықаралық инвестициялық позиция және сыртқы борыш бойынша талдамалық және стандарттық кестелерді уақтылы орналастыруды қамтамасыз ету – жыл сайын, кемінде 29 кесте</p> <p>Ұлттық Банктің алтын-валюта активтерінің көлемі</p>
2	Тиімді валюталық реттеуді және валюталық бақылауды жүзеге асыру	Ғаламдық бәсекеге қабілеттілік индексінің «Капитал қозғалысына шектеулер» көрсеткіші
3	Төлем жүйелерінің жұмыс істеуін ұйымдастыру	2010 жылмен салыстырғанда елдегі қолма-қол жасалмайтын төлемдер көлемінің өсуіне қол жеткізу
4	Қаржы жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз етуге жәрдемдесу	<p>1. Ғаламдық бәсекеге қабілеттілік индексінің «Банктердің сенімділігі» көрсеткіші</p> <p>2. Әкімшілік кедергілерді төмендету</p>
5	Банк секторының қаржылық тұрақтылығын және бәсекеге қабілеттілігін арттыру, реттеу мен қадағалау жүйесін жалпы әлемдік қадағалау стандарттарына жақындату	<p>1. Қаржылық тұрақтылықтың біріктірілген индексі</p> <p>2. Херфиндаль-Хиршман индексі</p> <p>3. Ғаламдық бәсекеге қабілеттілік индексінің «Қарыздарды/кредиттерді алудың жеңілдігі/қиындығы» көрсеткіші</p> <p>4. «Doing Business» Дүниежүзілік Банк рейтингісіндегі «Кредиттерді алу» индикаторы бойынша Қазақстан Республикасының позициясы</p>
6	Қаржылық тұрақтылықты арттыру және сақтандыру нарығын одан әрі жетілдіру үшін қажетті жағдайлар жасау	Қаржылық тұрақтылықтың біріктірілген индексі
7	Бағалы қағаздар нарығының одан әрі дамуы үшін қажетті жағдайлар жасау	<p>1. Капитализация рынка акций и облигаций к ВВП</p> <p>2. Қоғамның Директорлар кеңесі мүшелерінің құрамындағы тәуелсіз директорлардың үлесі</p> <p>3. Ғаламдық бәсекеге қабілеттілік индексінің «Бағалы қағаздар нарығын»</p>

		<p>реттеу» көрсеткіші</p> <p>4. Ғаламдық бәсекеге қабілеттілік индексінің «Корпоративтік басқарудың тиімділігі» көрсеткіші</p> <p>5. Ғаламдық бәсекеге қабілеттілік индексінің «Қаржылық қызметтерінің болуы» көрсеткіші индекса конкурентоспособности</p> <p>6. Ғаламдық бәсекеге қабілеттілік индексінің «Қаржылық қызметтердің қолжетімділігі» көрсеткіші</p> <p>7. Ғаламдық бәсекеге қабілеттілік индексінің «Жергілікті қор биржалары арқылы қаржыландыру» көрсеткіші</p> <p>8. Ғаламдық бәсекеге қабілеттілік индексінің «Заңды құқықтар индексі» көрсеткіші</p> <p>9. Ғаламдық бәсекеге қабілеттілік индексінің «Акцияларының аз пакеті бар акционерлердің құқықтарын қорғау» көрсеткіші</p>
8	Қаржы тұрақтылығын арттыру және жинақтаушы зейнетақы жүйесін одан әрі дамытуға жағдай жасау	<p>1. Қаржылық тұрақтылықтың біріктірілген индексі</p> <p>2. Жинақтаушы зейнетақы қорларының портфельдеріндегі мемлекеттік бағалы қағаздардың үлесі</p>
9	АӨҚО-ны исламдық қаржыландыру жөніндегі өңірлік орталық ретінде ұсыну және құру	Исламдық қаржы құралдарының, банктік және сақтандыру өнімдерінің саны

Ұлттық Банк қазіргі кезде 2014-2018 жылдарға арналған стратегиялық жоспарды дайындау бойынша жұмысты аяқтады. Жобада жоғары тұрған деңгейлердің стратегиялық құжаттарында көрсетілген көрсеткіштер қамтылған және мемлекеттік органның функциялары мен міндеттеріндегі барлық заңнамалық бекітілген өзгерістер ескерілген.

*Жалпы алғанда, Мемлекеттік жоспарлау жүйесі салыстырмалы түрде жақында енгізілгеніне және оны жетілдіру үшін жұмыстың барынша салмақты көлемін жүргізу қажеттілігіне қарамастан, оның маңыздылығы мен тиімділігін дәлелдейтін табыстың анықтығын атап өту қажет. Бүгінгі күні оның негізі қаланған және ол өз жемісін әкеліп отыр. Қазіргі кезеңде халықаралық тәжірибені зерделеу және елдің негізгі стратегиялық құжаттарын іске асыру бойынша мемлекеттік органдар жұмысының тиімділігін арттыру бойынша одан әрі жалғасатын қадамдарды терең жетілдіру қажет.*

**Қолданылған әдебиет:**

1. «Нәтижеге бағдарланған мемлекеттік жоспарлау жүйесін енгізу тұжырымдамасы туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2007 жылғы 26 желтоқсандағы № 1297 қаулысы;
2. 2008 жылғы 4 желтоқсандағы № 95-IV ҚРЗ Қазақтан Республикасының Бюджет кодексі;

3. «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жоспарлау жүйесі туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 18 маусымдағы №827 Жарлығы;

4. «Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жоспарлау жүйесі туралы» 2009 жылғы 18 маусымдағы № 827 және «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жоспарлау жүйесінің одан әрі жұмыс істеуінің кейбір мәселелері туралы» 2010 жылғы 4 наурыздағы № 931 жарлықтарына өзгерістер енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 17 маусымдағы № 840 Жарлығы;

5. «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жоспарлау жүйесінің одан әрі жұмыс істеуінің кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 4 наурыздағы № 931 Жарлығы;

6. «Қазақстан Республикасының стратегиялық даму жоспарын, Елдің аумақтық-кеңістіктік дамуының болжамды схемасын, мемлекеттік бағдарламаларды, аумақтарды дамыту бағдарламаларын және мемлекеттік органдардың стратегиялық жоспарларының форматын қамтитын мемлекеттік органдардың стратегиялық жоспарларын әзірлеу жөніндегі әдістемелік ұсынымдарды бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Экономикалық даму және сауда министрінің 2010 жылғы 1 шілдедегі № 101 бұйрығы;

7. «Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 1 ақпандағы № 922 Жарлығы;

8. «Қазақстан Республикасының стратегиялық даму жоспарын, Елдің аумақтық-кеңістіктік дамуының болжамды схемасын, мемлекеттік бағдарламаларды, аумақтарды дамыту бағдарламаларын және мемлекеттік органдардың стратегиялық жоспарларының форматын қамтитын мемлекеттік органдардың стратегиялық жоспарларын әзірлеу жөніндегі әдістемелік нұсқаулықтарды бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Экономикалық даму және сауда министрінің 2010 жылғы 1 шілдедегі № 101 бұйрығына өзгерістер енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Экономика және бюджеттік жоспарлау министрінің 2012 жылғы 9 тамыздағы № 245 бұйрығы;

9. «Қазақстан Республикасы Экономикалық даму және сауда министрінің кейбір бұйрықтарына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Экономикалық даму және сауда министрінің 2012 жылғы 22 қазандағы № 292 бұйрығы;

10. «Қазақстан Республикасының стратегиялық даму жоспарын, Елдің аумақтық-кеңістіктік дамуының болжамды схемасын, мемлекеттік бағдарламаларды, аумақтарды дамыту бағдарламаларын және мемлекеттік органдардың стратегиялық жоспарларының форматын қамтитын мемлекеттік органдардың стратегиялық жоспарларын әзірлеу жөніндегі әдістемелік нұсқаулықтарды бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Экономикалық даму және сауда министрінің 2010 жылғы 1 шілдедегі № 101 бұйрығына өзгерістер енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Экономика және бюджеттік жоспарлау министрінің 2013 жылғы 21 мамырдағы № 146 бұйрығы;

11. «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің 2011-2015 жылдарға арналған стратегиялық жоспарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің Әкімшілігі Басшысының 2012 жылғы 16 ақпандағы № 01-38.29 бұйрығы;

12. «Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігінің 2014 - 2018 жылдарға арналған стратегиялық жоспары туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 31 желтоқсандағы № 1594 қаулысы;

13. «Орталық мемлекеттік органдар мен облыстардың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органдары қызметінің тиімділігін жыл сайынғы бағалау жүйесі туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 19 наурыздағы № 954 Жарлығы;



14. «Орталық мемлекеттік органдар мен облыстардың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органдары қызметінің тиімділігін жыл сайынғы бағалау жүйесі туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 19 наурыздағы № 954 Жарлығына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 22 наурыздағы № 529 Жарлығы;

15. «Нәтижеге бағдарланған мемлекеттік жоспарлау жүйесін жетілдіру тұжырымдамасы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 28 тамыздағы № 625 Жарлығы;

16. «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің 2010-2014 жылдарға арналған стратегиялық жоспарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің Әкімшілігі Басшысының 2010 жылғы 17 наурыздағы № 01-39.19 бұйрығы;

17. «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің 2011-2015 жылдарға арналған стратегиялық жоспарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің Әкімшілігі Басшысының 2010 жылғы 30 желтоқсандағы № 01-39.144 бұйрығы;

18. «Қазақстан Республикасының қаржы нарығын мемлекеттік реттеу жүйесін әрі қарай жетілдіру туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 12 сәуірдегі № 25 Жарлығы;

19. «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 18 сәуірдегі № 61 Жарлығы.

## СЫЙАҚЫНЫҢ «ЖЫЛЫНА» ЖӘНЕ «ЖЫЛДЫҚ» СТАВКАЛАРЫ: АЙЫРМАШЫЛЫҚ НЕДЕ?

*Мұратов Ж.С., ҚР Ұлттық Банкі Жамбыл филиалының экономикалық талдау және статистика бөлімінің бастығы*

*Бұл мақалада банктік заемдар бойынша сыйақының «жылына» және «жылдық» ставкаларының экономикалық мәні түсіндірілген. Банктік заемды беру кезіндегі бұл екі түсініктердің арасындағы математикалық байланыс келтірілген. Жеке-жеке, аннуитеттік төлем жағдайы үшін, сонымен қатар, заемды өтеудің дифференциалдық әдісі үшін осы ставкалардың айырмашылығы дәлелденген. «Жылына» көрсетілген сыйақы ставкасынан «жылдық» ставкасына және керісінше көшу формулалары қорытып шығарылған.*

*Сонымен қатар, мақалада банктердің банктік заем шарттарында, сондай-ақ, ақпараттарды тарату барысында сыйақы ставкасын «жылына» көрсетудің мүмкін болатын себептері және банктерді сыйақы ставкаларын «жылдық» есептеуде көрсетуге міндеттейтін қолданыстағы НҚА талаптары келтірілген.*

Халыққа ұсынылатын банктік қызметтер арасында несие беру қызметтері ерекше орын алады. Банк-кредиторды таңдау барысында қарапайым халықтың негізгі көңіл аударатын шарты – ол алып жатқан заем бойынша сыйақы ставкасы, алайда осы сыйақы ставкасының «жылына» және «жылдық» деп бөлінетіндігін кез келген азамат біле бермейді. Ал бұл түсініктердің әрқайсысының экономикалық мәні әртүрлі, өкінішке орай, кейбір банктер заемдар беру кезінде мұны ұтымды пайдаланған.

Жылына (айына, күніне) есептелетін сыйақы ставкасы – кредиттің көрсетілген мерзімдегі құнын айқындайтын өсім ставкасы. Басқаша айтқанда, бұл заемшыға, заемды пайдаланған әрбір жыл үшін төленетін сыйақының сомасын заемның жалпы сомасына қатысты пайызбен көрсететін ақпарат. Сыйақы ставкасын «жылына» түсінігімен есептеу үшін осы пайыздық ставканы кредиттің жалпы сомасына шағу керек.

«Жылдық» пайыздық ставкаға келетін болсақ, бұл – жылдық есептеудегі сыйақының салыстырмалы төлем мөлшерін және заемның құнын есепке алатын сыйақы ставкасы. Яғни банктік заем бойынша ай сайынғы төлемдер кестесін (аннуитеттік немесе дифференциалдық әдіс болса да) қалыптастыруға қатысатын сыйақы ставкасы. Ол жылдық мағынада көрсетіледі және ай сайын (егер төлемдер ай сайын жүргізілетін болса) заем бойынша негізгі қарыздың қалдығына есептеліп отырады.

Бұл екі түсініктің арасындағы айырмашылықты математикалық тұрғыдан көрсету үшін келесі жағдайларды қарастырайық.

Айталық, заем беруші заем алушыға жалпы сомасы  $n$  болатын,  $l$  ай мерзіміне, «жылдық» сыйақы ставкасы  $k\%$  болатын заем беретін болсын. Сонымен қатар, кредитор заем шартында сыйақы ставкасын «жылына» мағынасымен көрсетуге ниетті болсын (төменде кредиторлардың сыйақы ставкасын «жылына» мағынасында көрсетуге мүдделі болатын себептерді келтіретін боламыз). Кредитор «жылдық»  $k\%$  мөлшеріне эквивалент табыс табуы үшін «жылына» мағынасындағы қандай сыйақы ставкасын көрсетуі (пайдалануы) қажет. Яғни көрсетілген шарттар негізінде, «жылына» мағынасындағы сыйақы ставкасын  $g\%$  арқылы белгілесек, онда жылына  $g\%$  және жылдық  $k\%$  арасындағы қатынас қандай? Олардың арасында байланыс бар ма?

Айталық, клиент заемды өтеудің аннуитеттік әдісін таңдады<sup>5</sup> делік. Бұл жағдайда заем бойынша негізгі қарыздың көлемін қоса есептегенде жалпы қайтарылатын ақшаның сомасы мынандай болады<sup>6</sup>

$$\text{жалпы сома}_1 = \frac{nlk\%}{12} \left( 1 + \frac{1}{\left(1 + \frac{k\%}{12}\right)^l - 1} \right) \quad (1)$$

Бұл сома сыйақының «жылына» ставкасы бойынша былай есептеледі.

$$\text{жалпы сома}_1 = n + ng\% \frac{l}{12} = n \left( 1 + \frac{g\%l}{12} \right) \quad (2)$$

(1) өрнекті (2) өрнекпен теңестіре отырып, мынаны аламыз:

$$n \left( 1 + \frac{g\%l}{12} \right) = \frac{nlk\%}{12} \left( 1 + \frac{1}{\left(1 + \frac{k\%}{12}\right)^l - 1} \right) \text{ немесе } 1 + \frac{g\%l}{12} = \frac{lk\%}{12} \left( 1 + \frac{1}{\left(1 + \frac{k\%}{12}\right)^l - 1} \right)$$

Оны түрлендірсек, келесі теңдіктерді аламыз:

$$g\%l = lk\% + \frac{lk\%}{\left(1 + \frac{k\%}{12}\right)^l - 1} - 12 \text{ немесе } g\% = k\% + \frac{k\%}{\left(1 + \frac{k\%}{12}\right)^l - 1} - \frac{12}{l}$$

Алынған өрнекті бағалауға ыңғайлы болуы үшін оны теңбе-тең мынандай күйге дейін түрлендірейік:

$$g\% = k\% \left( 1 + \frac{1}{\left(1 + \frac{k\%}{12}\right)^l - 1} - \frac{12}{lk\%} \right) \text{ немесе } g\% = k\% \left( 1 + \frac{1}{\left(1 + \frac{k\%}{12}\right)^l - 1} - \frac{1}{\frac{lk\%}{12}} \right) \quad (3)$$

Сонымен, сыйақының «жылына» ставкасын «жылдық» ставкамен байланыстыратын формуланы қорытып шығардық.

Ақырғы қорытындыларды шығару үшін (3) өрнекті бағалап, талдау қажет. (3) формуладан сыйақының «жылына» ставкасы «жылдық» ставканы қандай да бір коэффициентке көбейту арқылы алынатындығы көрініп тұр. Бұл коэффициент  $l$  мәніне, яғни заемды ұсыну мерзіміне байланысты. Егер заем 1 айға берілсе, онда сыйақының «жылына» ставкасы «жылдық» ставкамен тең болады. Ал, егер  $l > 1$  болған жағдайда, сыйақының «жылына» ставкасының мәні «жылдық» ставканың мәнінен төмен болады. Бұл тұжырымға көз жеткізу үшін, келесі теңсіздікті дәлелдеу қажет:

$$l > 1 \text{ болғанда, } 1 + \frac{1}{\left(1 + \frac{k\%}{12}\right)^l - 1} - \frac{1}{\frac{lk\%}{12}} < 1 \quad (4)$$

Қарапайым түрлендірулер жасасақ, мынаны аламыз:

<sup>5</sup> ҚР банктер және банк қызметі туралы ҚР Заңының 39 бабының 2 тармағына сәйкес заемды өтеу әдісін заемшы банк ұсыныған әдістердің ішінен таңдайды. Міндетті түрде заемды өтеудің кемінде екі әдісі ұсынылуы тиіс: аннуитеттік төлемдер әдісі және дифференциалдық әдіс. Сонымен қатар, банкпен дайындалған өзге де әдістер ұсынылуы мүмкін.

<sup>6</sup> Ж.С. Мұратовтың «Кредитті өтеу әдістері: не тиімді?» тақырыбындағы мақаласын қараңыз, Ұлттық банктің «Экономикалық шолу» басылымының 2012 жылғы №1-2 саны.

$$\frac{1}{\left(1 + \frac{k\%}{12}\right)^l - 1} < \frac{1}{\frac{lk\%}{12}} \text{ немесе } \left(1 + \frac{k\%}{12}\right)^l - 1 > \frac{lk\%}{12}$$

Екі өрнектің айырмасының дәрежесі формуласын пайдаланып, алынған теңсіздіктің сол жақ бөлігін көбейткіштерге жіктейік.

$$\left(1 + \frac{k\%}{12} - 1\right) \left( \left(1 + \frac{k\%}{12}\right)^{l-1} * 1^{l-1} + \left(1 + \frac{k\%}{12}\right)^{l-2} * 1^{l-(l-1)} + \dots + \left(1 + \frac{k\%}{12}\right)^{l-(l-1)} * 1^{l-2} + \left(1 + \frac{k\%}{12}\right)^{l-1} * 1^{l-1} \right) > \frac{lk\%}{12}$$

Тиісті қысқартуларды жасағаннан кейін, мынаны аламыз:

$$\underbrace{\left(1 + \frac{k\%}{12}\right)^{l-1} + \left(1 + \frac{k\%}{12}\right)^{l-2} + \dots + \left(1 + \frac{k\%}{12}\right)}_{l-1 \text{ қосылғыш}} + 1 > l$$

Егер Ньютон биномы формуласы бойынша жақшаларды ашсақ, теңсіздіктің сол жақ бөлігінде 1 саны  $l$  рет (дана) кездеседі және оған қандайда бір оң қосылғыш қосылады. Ол қосылғышты  $A$  деп белгілесек, теңсіздігіміз мынандай түрге келеді  $A > 0$  болғанда,  $l+A > l$ , ал бұл теңсіздік, сірә, орындалады. Яғни (4) теңсіздік дәлелденді.

Сонымен, біз  $l > 1$  болған жағдайда, яғни заем бір айдан аса уақытқы берілгенде, сыйақының «жылына» ставкасы «жылдық» ставканы қандайда бір коэффициентке көбейту арқылы алынатындығын және ол коэффициент 1-ден кіші болатындығын дәлелдедік. Демек, бұл жерден аннуитеттік төлем әдісін пайдаланғанда, сыйақының «жылына» ставкасының мәні «жылдық» сыйақы ставкасының мәнінен әрқашан төмен болатындығы туралы қорытынды шығаруға болады.

Ал енді, заемшы кредитті өтеудің дифференциалдық әдісін таңдаған жағдайды қарастырайық.

Бұл жағдайда заемшының заем бойынша негізгі қарызды қоса есептегендегі қайтаратын жалпы сомасы мынандай болады<sup>7</sup>

$$\text{жалпы сома}_1 = n \left( \frac{k\%(l+1)}{24} + 1 \right) \quad (5)$$

Қайтарылатын қаражаттың жалпы сомасы тең екендігін ескерсек, мынаны аламыз:

$$n \left( 1 + \frac{g\%l}{12} \right) = n \left( \frac{k\%(l+1)}{24} + 1 \right) \text{ немесе } 1 + \frac{g\%l}{12} = \frac{k\%(l+1)}{24} + 1$$

$$\text{Бұл жерден, } \frac{g\%l}{12} = \frac{k\%(l+1)}{24} \Rightarrow g\% = k\% \frac{l+1}{2l} \quad (6)$$

Сонымен, дифференциалдық әдіс жағдайына «жылдық» сыйақы ставкасынан сыйақының «жылына» ставкасына және кері қарай көшу формуласын таптық.

(6) өрнекті талдай отырып,  $l = 1$  болғанда (яғни заем 1 айға ұсынылған жағдайда), сыйақының «жылына» ставкасы «жылдық сыйақы ставкасымен бірдей болатындығын көруге болады. Ал заем бір айдан ұзақ мерзімге берілген жағдайда, сыйақының «жылына» ставкасы «жылдық сыйақы ставкасынан әрқашан төмен болатындығын көрсетейік, ол үшін  $l > 1$  болғанда,  $\frac{l+1}{2l} < 1$  теңсіздігін дәлелдеу қажет.

Сонымен,  $\frac{l+1}{2l} = \frac{l}{2l} + \frac{1}{2l} = \frac{1}{2} + \frac{1}{2l}$ ,  $l > 1$  болғанда,  $\frac{1}{2l} < 1$  болады, демек  $\frac{1}{2} + \frac{1}{2l} < 1$

Дәлелдеу кергі де осы болатын.

<sup>7</sup> Ж.С. Мұратовтың «Кредитті өтеу әдістері: не тиімді?» тақырыбындағы мақаласын қараңыз, Ұлттық банктің «Экономикалық шолу» басылымының 2012 жылғы №1-2 саны.

Аннуитеттік төлем жағдайында да, дифференциалдық әдісте де сыйақының «жылына» ставкасы мен «жылдық» сыйақы ставкасы түсініктерінің экономикалық мағынасы әртүрлі. Егер заем бір айдан ұзақ мерзімге берілсе, сыйақының «жылына» ставкасының мәні «жылдық» сыйақы ставкасының мәнінен әрқашан төмен болады.

Осы ретте, «заңнамалық талаптар туралы» - деген заңды сұрақ туындайды.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 718 бабының 1 тармағында, егер Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде немесе шартта өзгеше көзделмесе, қарыз нысанасын пайдаланғаны үшін қарыз алушы шартта айқындалған мөлшерде қарыз берушіге сыйақы төлейді делінген.

Бұл заемшының заем берушіге заемды нақты пайдаланған мерзімі үшін сыйақы төлеуге міндетті екендігін білдереді.

Басқаша сөзбен айтқанда, заем бойынша кезекті төлемнен кейін негізгі қарыздың көлемі азаяды және келесі сыйақы заемның жалпы сомасына емес, қалдық сомаға, яғни заем сомасынан өтелген соманы шегеріп, қалған сомаға есептелуі керек. Себебі заемшы заемның белгілі бір бөлігін қайтарып бергендіктен, осы бөлігіне сыйақы есептелмеуі тиіс. Экономикада сыйақыны есептеудің мұндай әдісін күрделі пайыздық ставка, ал банктік тәжірибеде жылдық есептеудегі сыйақы ставкасы деп атайды. Ал сыйақының «жылына» ставкасы ақпараттық сипатта болады және, жоғарыда айтылғандай, клиенттің заемды пайдаланғаны үшін жылына қандай сома төлейтіндігін білдіреді.

Мысалы, егер клиент жылдық 15% сыйақымен 12 айға 100 000 тг. көлемінде заем алса, онда аннуитеттік төлемдер жағдайында клиенттің банкке жылына төлейтін сыйақысының мөлшері 8310 тг. болады. Яғни бұл жағдайда «жылдық» мағынадағы сыйақы ставкасы 15%, ал сыйақының «жылына» мағынасындағы мәні 8,31% құрайды.

Заемшыға экономикалық мағынасы екі түрлі түсініктердің айырмашылығын ажырату оңай емес. Онымен қоса, бұқара халық банктерден заем аларда оның сыйақы ставкасының сандық мәніне баса назар аударады, бірақ оның «жылдық» немесе «жылына» мағынасында берілгендігіне үңілмейді. Бұл банктердің бәсекелесті ортада клиенттер үшін күрес жүргізуде ұтымды құралдарының біріне айналды. Себебі «жылдық» сыйақы мөлшерін көрсете отырып табатын табысты сыйақының «жылына» ставкасын көрсете отырып та табуға болады, ал дәл сол табыс деңгейінде сыйақының «жылына» мәні «жылдық» сыйақының мәнінен әлдеқайда төмен болады. Бұл жағдайда банктің бухгалтерлік есебінде сыйақы «жылдық» мағынада есептеліп отырады, бірақ оның сандық мәні шартта және (немесе) ақпараттарды таратуда көрсетілген сыйақының «жылына» ставкасынан басқа болады. Мұнда заң нормалары бұзылмайды, себебі, заем шартында көрсетілген ақпараттар шынайы және бухгалтерлік есепте «жылына» ставкасына эквивалент болатын «жылдық» ставка бойынша дұрыс есептелген. Тек заемшы ғана өзі таңдаған «жылына» ставкасы одан әлдеқайда жоғары болатын «жылдық» ставкаға сәйкес келетінін білмейді. Сонымен, банктердің үндемес саясатының және халықтың қаржылық сауатсыздығының нәтижесінен туындаған салдармен әлі күнге дейін күресіп келеміз.

Осындай жағдайларды реттеу үшін ҚР Қаржы ұйымдары және қаржы нарығын қадағалау мен реттеу агенттігі Басқармасының «Банктік заем шартының міндетті талаптарының тізбесін бекіту және Қазақстан Республикасы Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу мен қадағалау агенттігі Басқармасының «Кредиттеу жөніндегі құжаттамасын жүргізу ережесін бекіту туралы» 2007 жылғы 23 ақпандағы № 49 қаулысына толықтырулар мен өзгерістер енгізу туралы» 2011 жылғы 28 ақпандағы №18 қаулысымен банктерге банктік заем беру шарттарында сыйақы ставкасын жылдық пайызбен көрсету міндеті жүктелген. Бұл норманы енгізгелі бері, банктер банктік заем шарттарында және ақпараттарды тарату барысында сыйақының «жылына» ставкасын

көрсетпейді. 28.02.2011 жылға дейін заңнамада «жылына» ставкасы мен «жылдық» ставкасын сәйкестендіру және терминологияларды пайдалануды реттейтін нормалар болған жоқ. Банктерге сыйақының «жылдық» ставкасын да, «жылына» ставкасын да қолдануға мүмкіндік болған, яғни бұл норма көрсетілген күннен бұрын жасалған шарттарды реттемейді.

Бұл ретте, банктер өздерінің өз өнімдерін өткізу мақсатында клиенттерді тарту үшін басқа да әдістерді пайдаланғанын айта кету қажет. Соның бір жолы ретінде банктер өз бәсекелестерімен салыстырғанда сыйақы ставкасын төмендетіп, керісінше заемды беру мен оған қызмет етуге байланысты әртүрлі комиссиялардың санын, мөлшерін және жиілігін арттыру арқылы да табыс тапқан жағдайлар бар. Бұл комиссиялардың барлығы заемшының шығыны болып саналады. Осыған орай, банктерге банктік заем шарттарында және ақпараттарды таратуда жылдық номиналды сыйақы ставкасымен қатар жылдық тиімді сыйақы ставкасын да көрсету міндеті жүктелген. Себебі жылдық тиімді сыйақы ставкасы заемшының кредитті алуы мен оны өтеуіне байланысты барлық шығындарын қамтиды. Алайда, бұл өзге тақырып және жеке талқылауды қажет етеді....

*Бұл тақырыптың өзектілігі банктердің 2011 жылға дейін заемды бергенде сыйақының «жылына» есептелген ставкасын көрсетіп, ал оны өтеу кестесін «жылдық» пайыздық ставканы пайдалану арқылы дайындау тәжірибесіне байланысты. Банктердің мұндай жолға баруы «жылдық» сыйақы ставкасынан тапқан табысты сыйақының «жылына» ставкасын көрсету арқылы да табуға болатындығы туралы факті себеп болған. Себебі соңғысының мәні алдыңғыға қараған әлдеқайда төмен, ал табыс көлемі бірдей. Бұл фактіні банктер бәсекелестік ортада клиент үшін күрес жүргізуде пайдаланған. Қарапайым халық кредит аларда және (немесе) банк-кредиторды таңдауда сыйақы ставкасының сандық мәніне назар аударады, ал оның «жылдық» немесе «жылына» мағынасында көрсетілгенін ажыратпайды, сөйтіп заемшылар шатасады. Мақаланың негізгі нәтижесі осы екі экономикалық түсініктердің айырмашылығын математикалық тұрғыдан дәлелдеу болып табылады.*

### **Қолданылған әдебиет:**

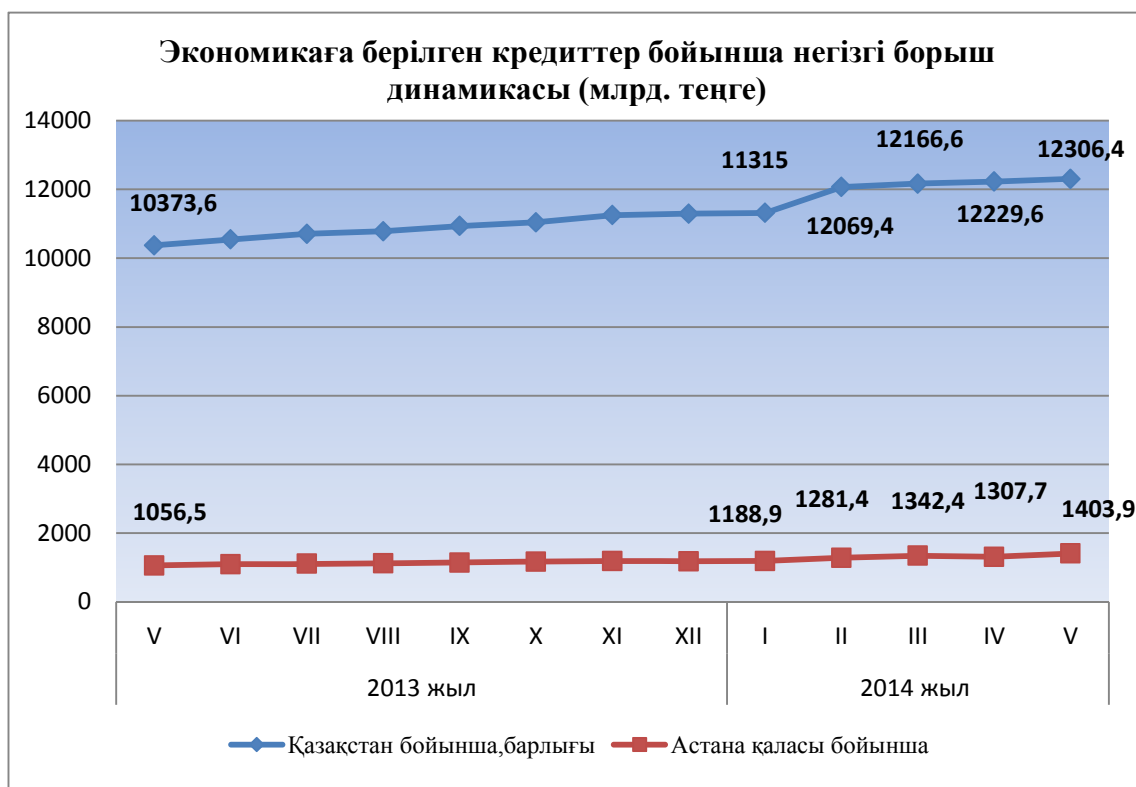
1. ҚР Ұлттық Банкінің «Экономикалық шолу» басылымы, 2012 ж., №1-2 саны;
2. Финансовая математика, В.И. Малыхин, Москва, ЮНИТИ-ДАНА, 2000 ж.;
3. Финансовый менеджмент, Е.С. Стоянова редакциясының басшылығымен, Москва, Перспектива, 2007ж.

## АСТАНА ҚАЛАСЫНЫҢ ДЕПОЗИТТІК-КРЕДИТТІК НАРЫҒЫ

Е.А.Данченко, ҚРҰБ Орталық филиалы экономикалық талдау және статистика бөлімінің бастығы

2014 жылдың басынан бері Астана қаласының кредиттік нарығындағы ахуал, шағын бизнесті қоса алғанда, экономиканы кредиттеу көлемінің динамикалық өсуімен сипатталды. Елорданың депозиттік нарығында да оң динамика сипат алғаны байқалды. Ағымдағы жылдың ерекше өзгешеліктері шетел валютасындағы депозит және кредит көлемдерінің артықшылықты өсуі болғанында, бұл ұлттық валютадағы депозиттер мен кредиттердің үлес салмағының төмендеуіне алып келді.

2014 жылғы қаңтар-мамырда Астана қаласында, сол сияқты тұтас алғанда, республика бойынша экономиканы кредиттеудің өсуінің тұрақты динамикасы байқалды. Экономиканы кредиттеу бойынша негізгі борыштың жалпы көлемі 2013 жылдың тиісті кезеңімен салыстырғанда 2014 жылғы 1 маусымда 32,9%-ға өсіп, 1 403,9 млрд.теңге болды.



Шетел валютасындағы кредитке сұранысы артты, олардың көлемі 2013 жылғы тиісті кезеңімен салыстырғанда 3 есе ұлғайды, ал олардың жалпы көлеміндегі үлесі 15,4%-дан 34,8%-ға дейін өсті. Шетел валютасындағы кредит көлемінің ерекше өсуі экономиканың долларлануының беталысының орын алып отырғанын растайды.

Кредиттердің басымырақ үлесі, бұрынғыша, заңды тұлғаларға тиесілі, оларға кредит беру жеке тұлғаларға кредит беруге қарағанда, неғұрлым жылдамырақ қарқынмен өсті.

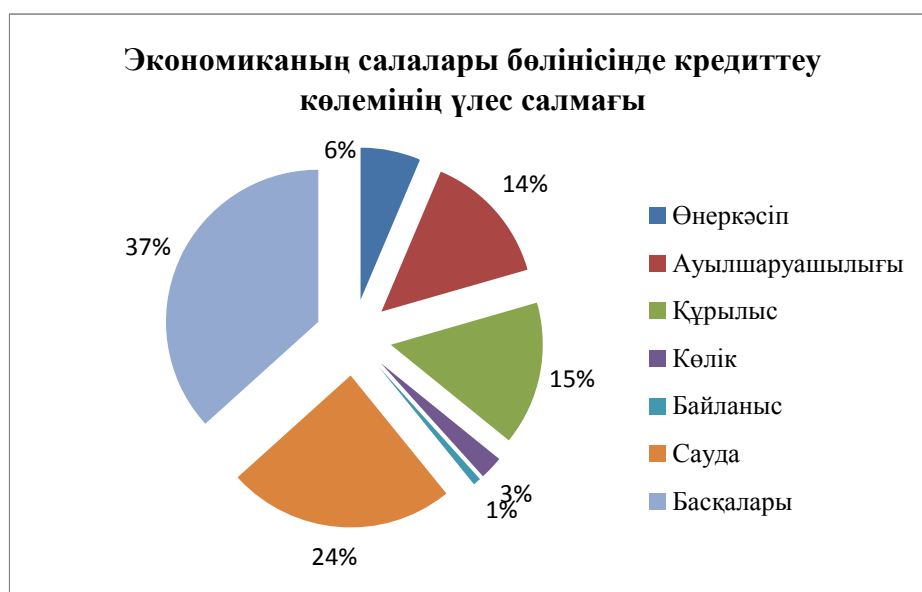
Ұзақ мерзімді кредит беру үлесінің жоғарылығына қарамастан, оның өсу қарқыны қысқа мерзімді кредит беруге жол бере отырып, едәуір төмендеді.

	Кредиттеу қөлемі (млрд. теңге)		Өзгеріс (%)	Жалпы көлемдегі үлес (%)	
	01.06.2013ж.	01.06.2014ж.		01.06.2013ж.	01.06.2014ж.
<b>БАРЛЫҒЫ</b>	<b>1056,5</b>	<b>1403,9</b>	<b>32,8</b>	-	-
- теңгеде	894,2	915,3	2,4	84,6	65,2
- шетел валютасында	162,3	488,6	в 3 раза	15,4	34,8
- заңды тұлғаларға	739,6	1009,3	36,4	70,0	71,9
- жеке тұлғаларға	316,9	394,6	24,5	30,0	28,1
- қысқа мерзімді	231,6	364,9	57,6	22	26
- ұзақ мерзімді	825	1039,0	25,9	78	74

Ұзақ мерзімге қорландырылу көздерінің жетіспеуінен банктер халыққа тұтынушылық кредит беруге көбірек назар аудара бастады, оның көлемі 2013 жылғы кезеңімен салыстырғанда 48%-ға ұлғайып 181,7 млрд. теңге болды, ал олардың кредиттеудің жалпы көлеміндегі үлесі 11,6%-дан 12,9%-ға дейін көбейді.

Шағын бизнесті кредиттеудің өсуінің беталысы жалғасты, оның көлемі 4,5%-ға өсіп, 172,3 млрд. теңге болды. Шағын бизнесті кредиттеу процесінде мемлекеттің шағын және орта бизнеске қаржылық қолдау көрсетуге бағытталған «Бизнестің жол картасы 2020» бағдарламасын іске асыруы маңызды роль атқарады.

Экономиканың салалары бойынша бөліп қарағанда, кредиттеудің жалпы көлемінің негізгі үлес салмағы экономиканың сауда, құрылыс және ауылшаруашылығы салаларына тиесілі.



Аграрлық салаға кредит беру барынша белсенді түрде жүргізілді, оның кредиттеу көлемі бір жылда 98,1%-ға, сауда (41,6%-ға), өнеркәсіп (14,2%-ға), құрылыс (11,6%-ға) өсті.

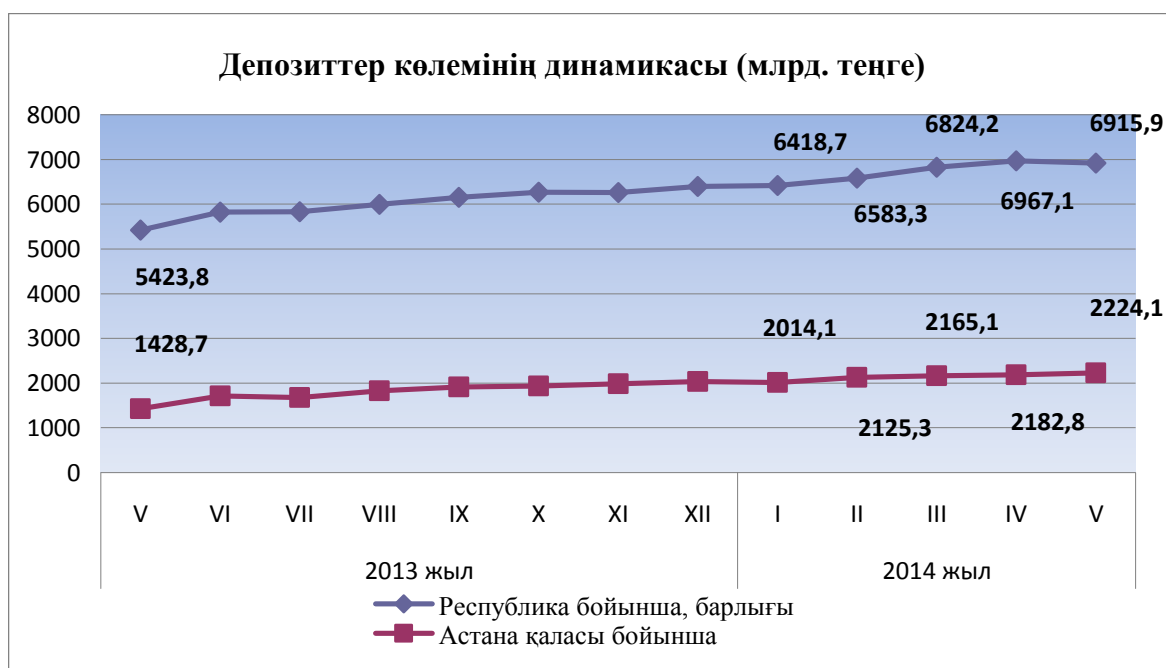
Заңды және жеке тұлғаларға берілген ұлттық валютадағы кредиттер бойынша мөлшерлеменің төмендеуі есебінен, жыл ішінде берілген кредиттер бойынша сыйақы мөлшерлемесі 13,9%-дан 12,6%-ға төмендеді. Кредит құнының төмендеуі, көбінесе,



банктердің жаңа тәуекелдерді қабылдауларын тоқтататын «жұмыс істемейтін» заемдардың жоғары деңгейдегі жағдайында қысқа мерзімді кредит беруді жандандыруға бағытталған банк секторының саясатымен байланысты болып отыр.

	Берілген кредиттер бойынша орташа алынған сыйақы мөлшерлемесі		Өзгеріс (тармақтар бойынша)
	01.06.13 жылға	01.06.14 жылға	
<b>БАРЛЫҒЫ</b>	<b>13,9</b>	<b>12,6</b>	<b>-1,3</b>
- теңгеде	14,1	13,5	-0,6
- шетел валютасында	11,3	11,4	+0,1
- заңды тұлғаларға	12,5	11,5	-1,0
- жеке тұлғаларға	19	18	-1,0

Сондай-ақ ағымдағы жылдың басынан бері елорданың депозиттік нарығындағы ахуалы өсу динамикасының тұрақты болуымен сипатталды. Резиденттердің депозиттерінің жалпы көлемі 2014 жылғы 1 маусымдағы жағдай бойынша, көбінесе, заңды тұлғалардың жалпы көлемдегі үлесі 80,5% болатын салымдары көлемінің ұлғаюы есебінен 2013 жылдың тиісті кезеңімен салыстырғанда 55,6%-ға өсті.



Салым валютасын таңдау кезінде заңды тұлғалар да, сол сияқты жеке тұлғалар да шетел валютасындағы салымдарға артықшылық берді, олардың көлемі 2013 жылдың тиісті кезеңмен салыстырғанда 2,4 есе ұлғайды. Ұлттық валютадағы салымдар көлемі 23%-ға өсті.

	Депозиттер көлемі (млрд. теңге)		Өзгеріс (%)	Жалпы көлемдегі үлес (%)	
	01.06.2013ж.	01.06.2014ж.		01.06.2013ж.	01.06.2014ж.
<b>БАРЛЫҒЫ</b>	<b>1428,8</b>	<b>2224,1</b>	<b>55,6</b>	-	-
- теңгеде	1030,1	1267,3	23	72	57
- шетел	398,7	956,7	в 2,4	28	43

валютасында			раза		
- заңды тұлғаларға	1065,7	1791,2	69,5	74,6	80,5
- жеке тұлғаларға	363	432,8	19,2	25,4	19,5

Тартылған депозиттер бойынша жыл ішінде сыйақының орташа алынған мөлшерлемесінің жалпы көрсеткіші жыл ішінде 4,6%-дан 4,9%-ға дейін өсті. Бұл ретте, теңгедегі салымдар бойынша сыйақы мөлшерлемесі 5%-дан 5,7%-ға дейін, ал шетел валютасындағы салымдар бойынша 3,4%-дан 3,5%-ға дейін өсті. Депозиттер бойынша мөлшерлеменің өсу беталысы, көбінесе, банктердің өз қызметін қаржыландыру үшін қосымша қаражат тарту қажеттігімен байланысты.

*Сонымен, астананың қаржы нарығында экономиканы кредиттеудің динамикалық өсуі байқалды, ол қысқа мерзімді кредит берудің жандануына және ұлттық валютадағы кредиттер бойынша сыйақы мөлшерлемесінің төмендеуіне алып келді. Сол сияқты, елорданың депозиттік нарығы үшін заңды тұлғалардың депозиттерінің артықшылықты өсуі және салымдар бойынша сыйақы мөлшерлемесінің өсуі аясында салымдар көлемінің ұлғаюы сипат алды. Кредиттік нарықта да, сол сияқты депозиттік нарықта да долларландыру бағыты байқалды.*

## ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ТӨЛЕМ КАРТОЧКАЛАРЫ НАРЫҒЫНЫҢ ДАМУЫ

*Е.А. Абдыгаппаров, ҚР Ұлттық Банкі Шығыс Қазақстан филиалының экономикалық талдау және статистика бөлімінің бас маман-экономисі.*

*Шығыс Қазақстан облысында көпсалалы экономиканы құруға қолайлы жағдай бар: металлдардың бай кені, ауа райының жағдайлары мен тиімді жерде орналасуы. Облыстың әлеуметтік-экономикалық даму қорытындылары негізгі көрсеткіштердің серпінді өсуін көрсетеді, бұл облыстағы қаржы секторының, атап айтқанда төлем карточкалары нарығының дамуына оңды әсер етуде.*

Шығыс Қазақстан облысы – инвестициялар құю бөлігінде Қазақстандағы тартымды аймақ мәртебесі бар экономикалық дамыған өңір. Осы ерекшелік және ірі металлургиялық кәсіпорындардың болуы банктердің құрылымдық бөлімшелерінің тармақталған желісін, банктік қызметтердің көптеген түрлері мен жоғары сапасын талап етеді. Сондықтан да облыстағы банктік сектор мен экономиканың серпінді дамуы бір-бірімен өзара байланысты. Қазіргі уақытта аймақта екінші деңгейдегі он тоғыз банктің 34 филиалы жұмыс істейді, оның ішінде Өскемен қ. – 19 филиал, Семей қ. – 15 филиал, сондай-ақ «Қазпочта» АҚ 1 филиалы.

Дамыған инфрақұрылым мен екінші деңгейдегі банк филиалдарының белсенді жұмысының, сондай-ақ халықтың төлем карточкаларына деген қажеттілігінің артуы арқасында төлем карточкаларын ұстаушылар саны тоқтаусыз өсуде. Осылайша, 2014 жылғы 1 шілдедегі жағдай бойынша жыл басымен салыстырғанда олардың саны 5%-ға өсіп, 910,1 мың адамды құрады, соңғы 2 жылда өсудің орташа жылдық қарқыны 14%-ды құрады. 2014 жылдың бірінші жартыжылдығында айналыстағы төлем карточкаларының саны 1025,1 мың бірлікке дейін 6%-ға көбейді, соңғы 2 жылда өсудің орташа жылдық қарқыны да 14%-ды құрады. Қазіргі уақытта облыстың 100 тұрғынына орташа есеппен 74 төлем карточкасынан келеді.

Шығыс Қазақстан облысында төлем карточкаларын қолдана отырып қолма-қол ақшасыз төлемдерді дамыту үшін барлық жағдай жасалған, оның ішінде техникалық жағдайлар. Төлем карточкалары статистикасының деректері бойынша 2014 жылғы 1 шілдеге алғанда банкоматтардың саны 707 дананы, POS-терминалдар - 3246 дананы, импринтерлер - 17 дананы, банктік киоскілер - 510 дананы құрады. Облыстың екінші деңгейдегі банктерінің филиалдары сауда және сервис кәсіпорындарын эквайрингтік желіге тарту бойынша іс-шараларды белсенді түрде жүргізіп отырады. Қазір облыста сауда және сервистің 1607 кәсіпорны тауарлар мен қызметтердің ақысына төлем карточкаларының көмегімен қолма-қолсыз төлемдерді қабылдайды.

ШҚО экономикасындағы қолайлы және тұрақты жағдай төлем карточкаларының сандық және сапалық көрсеткіштерінің ай сайынғы өсу беталысына да әсер етеді. Осылайша, 2014 жылғы қаңтар-маусымда қазақстан мен шетел эмитенттерінің төлем карточкаларын пайдалана отырып жасаған операциялар көлемі 7727,1 мың транзакцияны құрады, бұл 2013 жылғы қаңтар-маусымдағы көрсеткіштен 5%-ға көп. Қолма-қол ақшаны шешу ең көп тараған операция болып табылады, төлем карточкаларын пайдалана отырып жасалған транзакциялардың жалпы санынан – 88%. 2014 жылдың 6 айы үшін облыстағы қолма-қол ақшаны беру операцияларының көлемі былтырғы жылдың ұқсас кезеңімен салыстырғанда 6%-ға өсіп, 6764,6 мың транзакцияны құрады. 2014 жылдың бірінші жартыжылдығы үшін қолма-қолсыз төлемдер транзакцияларының саны 2013 жылғы көрсеткішпен салыстырғанда 4%-ға артып, 962,5 мың транзакцияны құрады.

Қазақстан және шетел эмитенттерінің төлем карточкаларын пайдаланып жасаған операциялардың жалпы сомасы 227715,4 млн. теңгені құрады, бұл былтырғы жылдың ұқсас кезеңі көрсеткішінен 9%-ға көп. Банкоматтан қолма-қол ақша шешіп алу бұрынғыша ең көп тараған операция болып табылады. Қолма-қол ақша беру бойынша операциялар саны 2013 жылғы қаңтар-маусыммен салыстырғанда 9%-ға өсіп, 216145,2 млн. теңгені құрады, төлем карточкаларын пайдалана отырып жасалған операциялардың жалпы сомасының үлесі 95%. 2014 жылғы қаңтар-маусымдағы қолма-қолсыз төлемдер сомасы былтырғы жылғы ұқсас кезең көрсеткішінен 12%-ға артып, 11570,2 млн. теңгені құрады.

Қорыта келгенде, аймақтық аспектіде төлем карточкалары нарығы дамуының барлық көрсеткіштерінде дерлік Шығыс Қазақстан облысы 2014 жылғы қаңтар-маусымда 4-5 позицияны алды, алайда қолма-қол ақшасыз төлемдер сомасы бойынша – тек 10 позицияда.

Есеп айырысу кезінде төлем карточкаларын пайдалануға арналған үлкен әлеует пен барлық алғышарттарға қарамастан төлем карточкаларын пайдалана отырып қолма-қол ақшасыз есеп айырысу бүгінгі күні облыс тұрғындары арасында әлі де кеңінен тарала қойған жоқ. Төлем карточкасының бір ұстаушысына орташа 9 транзакциядан келеді, оның 8-і – қолма-қол ақшаны алу, 1-уі сатып алу төлемі. Мұның бір себебі, төлем карточкаларының көптеген ұстаушылары оларды ақша алу құралы ретінде қабылдауында, ал карточкалық шотқа аударылған соманы көпшілігі бірден қолма-қол ақшаға айналдырады. Бұл облыстағы төлем карточкалары нарығының басты мәселесі және ол бірнеше негізгі факторларға байланысты:

- тауарлар, жұмыстар және қызметтер үшін есеп айырысуда төлем карточкаларын пайдалану мүмкіндіктері мен артықшылықтары туралы мәліметтің халыққа нашар берілуі;
- төлем картасында ақша қаражатының сақталуына деген халықтың сенімсіздігі, қолда қолма-қол ақша ұстау тілегі мен әдеті;

Төлем карточкаларын пайдаланып қолма-қол ақшасыз есеп айырысу мүмкіндіктері туралы облыс халқын тиісті түрде хабардар ету мәселесін шешу мақсатында Ұлттық Банктің Шығыс Қазақстан филиалы тұрақты негізде ақпараттық-түсіндіру жұмыстарын жүргізеді, оның ішінде облыстың әр түрлі ұйымдарының қызметкерлеріне сауалнама жүргізеді. Сауалнама түрі түсіндіру сипатында жасалған, жыл басынан бері сұрау сауалнамасына 13 ұйымның 907 қызметкері қатысты. Осымен қатар, филиал Шығыс Қазақстан облысы Әкімінің орынбасары бекіткен «2013-2014 жылдарға арналған Шығыс Қазақстан облысында төлем карточкаларын пайдалана отырып қолма-қол ақшасыз төлемдерді дамыту бойынша іс-шаралар жоспары» шеңберінде іс-шараларды іске асыру бойынша тұрақты негізде басқа да жұмыс жүргізеді.

Облыстағы екінші деңгейдегі банктер өз бетінше де қолма-қол ақшасыз есеп айырысуларда төлем карточкаларын қолдануды кеңейту бойынша белсенді жұмыс жүргізеді. Халықты хабардар ету мақсатында екінші деңгейдегі банктердің веб-сайттарында төлем карточкаларына қызмет көрсету орындары туралы ақпарат орналастырылады, жарнама сипатындағы плакаттар орналастырылады, еңбекақы жобаларына тартылатын кәсіпорындардың қызметкерлерімен ақпараттық-түсіндіру кездесулері жүргізіледі. Сонымен қатар, төлем карточкаларын ұстаушыларды ынталандыру мақсатында жекелеген банктермен тауарлар мен қызметтерге 3-20% жеңілдіктерді көздейтін бонустық жинақтау клубтары құрылуда, маркетингтік акциялар жүргізіліп, олардың нәтижесінде төлем карточкаларын ұстаушылар шетелге сапарларды, бағалы жүлделер мен сыйлықтарды ұтып ала алады. Коммуналды қызметтердің көпшілігіне ақы төлеуге және басқа төлемдер жасауға ыңғайлы болу үшін дистанциялық банктік қызмет көрсету жүйесі жасалған. Тауарлар мен қызметтер ақысына төлем карточкаларын пайдаланатын сауда және сервистік кәсіпорындардың клиенттерін

ынталандырумен қатар, төлем карточкаларын қабылдайтын кассирлердің өздері де ынталандырылады. Мысалы, екінші деңгейдегі кейбір банктердің ақпараты бойынша белгілі бір кезеңнің нәтижелері бойынша қолма-қол ақшасыз төлемдердің ең көп көлемін қабылдағаны не жүргізген транзакциялардың ең көп саны үшін кассирлердің арасында жүлделер ұту ойыны тұрақты өткізіліп тұрады.

Эквайрингтік желіні кеңейту мақсатында екінші деңгейдегі банктер тұрақты негізде сауда және сервис кәсіпорындарына жарнама сипатындағы ақпаратты адрестік және электронды түрде, сондай-ақ супермаркеттер мен сауда үйлерінде таратуды жүргізеді.

Қазақстан Республикасының Үкіметі және Ұлттық Банк төлем карточкаларын пайдалана отырып қолма-қол ақшасыз төлемдер жүйесін дамытуға ерекше көңіл бөледі. ҚР Үкіметінің 2012 жылғы 29 желтоқсандағы №1743 Қаулысымен Қазақстан Республикасының аумағында жүзеге асыру кезінде жеке кәсіпкерлер немесе заңды тұлғалар өз қызметін жүзеге асыратын жерлерде төлем карточкаларын пайдалана отырып, төлемдерді қабылдауға арналған POS-терминал орнатуды қамтамасыз етуге, сондай-ақ төлем карточкаларын пайдалана отырып, төлемдерді қабылдауға міндетті жекелеген қызмет түрлерінің тізбесі белгіленген.

Бұл ретте, келесі жағдайларда POS-терминал орнату жөніндегі талап қойылмайды:

1) жалпыға ортақ телекоммуникация желісі жоқ жерлердегі жеке кәсіпкерлер мен заңды тұлғаларға қатысты;

2) 2014 жылғы 1 қаңтарға дейін Қазақстан Республикасының салық заңнамасына сәйкес арнайы салық режимін пайдаланатын жеке кәсіпкерлер мен заңды тұлғаларға қатысты.

Алайда, Үкіметтің №1743 қаулысы күшіне ену сәтінде банктер аталған жабдықтың жетіспеуі салдарынан кәсіпкерлердің POS-терминалдар орнатуға арналған өтінімдерінің бәрін қанағаттандыруға дайын болмады. Нәтижесінде кәсіпкерлер заңнаманың бұл талабын орындай алмады. Кәсіпкерлерде өз қаражаты есебінен мамандандырылған кәсіпорындардан POS-терминалдар сатып алу түрінде баламасы болды. Сонымен қатар, екінші деңгейдегі банктердің бірқатары смартфондармен өзара әрекетте жұмыс істейтін mPOS-терминалдарды ендіруге кірісті. Бұл құрылғының пайдасы, біріншіден, кәдімгі POS-терминал бағасымен салыстырғанда бағасы төмен (7000-14000 тг), екіншіден, чек лентасы болмайтындықтан, шығыс материалдарына қаражат үнемделеді. Осы құрылғыларды ендіру 2013 жылдың екінші жартысынан басталды, бұл кезде банктерде де кәсіпорын субъектілерін қамтамасыз етуге арналған POS-терминалдардың жеткілікті санын сатып алған еді. Бұл ретте банктер мен кәсіпорындардың ақпараты бойынша басқа мәселелердің қатары туындады, нақты:

- екінші деңгейдегі банк пен кәсіпорын арасында эквайринг шарт талаптары, онда соңғы айналым сомасы немесе бір айда жүргізілген транзакцияның минималды саны бойынша жоспарды орындауы қажет, аталған шарт талаптары орындалмаған жағдайда, банк кәсіпорыннан POS-терминалды алып қояды;

- қолданысқа енген заңнамадағы өзгерістерге қарамастан кәсіпкерлер тарапынан POS-терминалдарды орнатуға селқос қарауы. Кәсіпкерлерге аталған жабдықты пайдаланғаны үшін олардан алынатын комиссия пайызы ұнамайды, кейбір екінші деңгейдегі банктерде олар транзакция сомасынан 2-3%-ға дейін жетеді. Сонымен бірге, кәсіпкерлер олардың клиенттері тауарлар мен қызметтер төлемін төлем карточкаларын пайдалана отырып қолма-қолсыз тәсілмен өте сирек жасайтынын айтады. Нәтижесінде екінші деңгейдегі банк алдында эквайринг шарт талаптарын орындау мүмкін емес.

Сондықтан 2013 жылғы 5 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Президенті «Салық салу мәселелері бойынша кейбір заң актілеріне өзгертулер мен толықтырулар

енгізу туралы» № 152-V Заңға қол қойды, онда арнайы салық режимін пайдаланатын жеке кәсіпкерлер мен заңды тұлғалардың POS-терминалдарды орнату міндеттері бойынша мерзімдерін 2014 жылғы 1 шілдеге дейін ұзарту көзделген.

Бірақ мұндай маңызды жұмыста шешімін табуды талап ететін басқа да жұмыстар қалған еді. ҚР кәсіпкерлерінің Ұлттық палатасының ресми өкілдерінің, ҚР Парламенті депутаттарының көптеген өтініштеріне байланысты «Төлемдер мен ақша аударымы туралы» Қазақстан Республикасының Заңына өзгерістерге бастама жасалды. Нәтижесінде 2014 жылғы 10 маусымда «Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заң актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды.

Осы Заңда, яғни оның ішінде келесі өзгерістер көзделген:

1) 2014 жылғы 1 шілдеден бастап жеке кәсіпкерлер және (немесе) заңды тұлғалар қызметін жүзеге асыратын жерлерде төлем карточкаларын пайдалана отырып, төлемдер қабылдауға арналған жабдықты (қондырғыны) орнатуға және қолдануға міндетті;

2) Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес арнайы салық режимін пайдаланатын жеке кәсіпкерлер мен (немесе) заңды тұлғалар және жалпыға ортақ телекоммуникация желісі жоқ жерлердегілерді қоспағанда, Астана, Алматы, облыстық маңызы бар қалаларда қызметін жүзеге асыратындар аталған жабдықты (құрылғыны) 2016 жылғы 1 қаңтардан бастап орнатуға және қолдануға міндетті;

3) сауда операциялары, жұмыстарды орындау кезінде ақшалай есеп айырысуларды қолма-қол ақшаны пайдаланбай жүзеге асыратын жеке кәсіпкерлер және (немесе) заңды тұлғаларға арналған аталған жабдықты (құрылғыны) орнату және қолдану бойынша міндеттерді алып тастау.

Қазақстан Республикасы Президентінің «Шағын және орта бизнес субъектілерін тексеруге мораторий жариялау туралы» 2014 жылғы 27 ақпандағы № 757 Жарлығына байланысты 2 сәуірден бастап 2014 жылдың соңына дейін салық қызметінің органдары кәсіпкерлік өкілдерін өз қызметін жүзеге асыратын жерлерде POS-терминалдарды орнатуына тақырыптық тексерулер жүргізуді кейінге қалдырды.

*Қолма-қолсыз төлемдер жүйесінің дамуын шартты түрде 2 бағытқа бөлуге болады: кәсіпорындар тарапынан төлем карточкаларын пайдалана отырып қолма-қолсыз төлемдерді қабылдау үшін жағдай жасау және төлем карточкаларын ұстаушылардың тауарлар мен қызметтерге ақы төлеу кезінде оларды пайдалануы. Қазіргі уақытта төлем карточкалары нарығының нарығы мен қолма-қолсыз төлемдер жүйесі дамуы үшін барлық алғышарттар мен жағдайлар жасалған. Сонымен қатар, төлем карточкалары нарығының статистикасынан төлем карточкалары нарығы көрсеткіштерінің саны мен сапасының жыл сайын өсуінің тұрақты беталысы көрінеді. Осылайша, ағымдағы жылдың соңына дейін екінші деңгейдегі банктер мен кәсіпкерлік өкілдері сауда мен сервис кәсіпорындарын төлем карточкаларын пайдаланып қолма-қолсыз төлемдерді қабылдауға арналған құрылғылармен қамтамасыз ету үшін уақыт пен қажетті ресурстарды тиімді пайдалануы қажет. Сонымен бірге, Ұлттық Банктің Шығыс Қазақстан филиалы және басқа мүдделі мемлекеттік органдар төлем карточкаларын пайдалана отырып қолма-қолсыз есеп айырысу мүмкіндіктері мен артықшылықтары туралы тұрғындар арасында ақпарат беруді арттыру бойынша жұмыстарды жалғастырады.*

## Қолданылған әдебиет:

1. «Қазақстан Республикасының аумағында жүзеге асыру кезінде дара кәсіпкерлер немесе заңды тұлғалар өз қызметін жүзеге асыратын жерлерде төлем карточкаларын пайдалана отырып, төлемдерді қабылдауға арналған жабдық (қондырғы) орнатуды қамтамасыз етуге, сондай-ақ төлем карточкаларын пайдалана отырып, төлемдерді қабылдауға міндетті жекелеген қызмет түрлерін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің № 1743 Қаулысы;
2. «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне салық салу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының № 152-V Заңы;
3. «Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заң актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы;
4. «Төлемдер мен ақша аударымы туралы» Қазақстан Республикасының № 237-І Заңы;
5. «Шағын және орта бизнес субъектілерін тексеруге мораторий жариялау туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы;
6. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінің ресми интернет-ресурсы: [nationalbank.kz](http://nationalbank.kz) (бөлім: «Төлем жүйелері»).

## **ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ НАҚТЫ СЕКТОРЫНЫҢ ЖАҒДАЙЫ: 2014 ЖЫЛҒЫ 2-ШІ ТОҚСАН ҮШІН МОНИТОРИНГ НӘТИЖЕЛЕРІ**

*Акильбекова А.А., «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» республикалық мемлекеттік мекемесі Павлодар филиалының экономикалық талдау және статистика бөлімінің бас маман - экономисі*

*Ел экономикасы дамуының бүгінгі кезеңінде тұрақты ұзақ мерзімді экономикалық өсу үшін аса қолайлы жағдайларды жасау бойынша экономикалық саясат шараларын мемлекетпен уақытында іске асыру кәсіпорындарға ерекше маңызды болып табылады. Ұлттық Банк тарапынан бұл мақсатқа қол жеткізу үшін экономиканың нақты секторының іскерлік белсенділігін арттыруға, инвестициялық климатын жақсартуға банк жүйесінің белсенді қатысуы үшін жағдайларды қамтамасыз ететін ақша-кредит саясатының нәтижелілігін арттыру нақты үлес болуға тиіс.*

*Бұл міндеттерді табысты шешу үшін Ұлттық Банкке экономикалық конъюнктура, инвестициялық климат, экономиканың нақты секторындағы қаржы жағдайының көрсеткіштері өзгерістерінің тәуелсіз жедел бағалаулар қажет. Жиынтық деңгейінде осындай бағалауларды қалыптастыру Ұлттық Банк тоқсан сайын өткізетін пікіртерім шеңберінде кәсіпорындардан қалыптасқан экономикалық жағдай мен күтілетін өзгерістер бойынша бағаларды алуға байланысты.*

«Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» республикалық мемлекеттік мекемесінің Павлодар филиалында (бұдан әрі – филиал) экономиканың нақты секторы кәсіпорындарының мониторингі 2000 жылғы 4-ші тоқсаннан бастап жүйелі түрде тоқсан сайын жүргізіледі.

Мониторинг жүйесі жедел түрде өндіріске әсер ететін факторлар туралы, экономикалық жағдайдың кәсіпорындардың шаруашылық қызметіне ықпалы туралы бастапқы ақпаратты алуға мүмкіндік береді. Статистикалық деректермен бірге кәсіпорындар мониторингі тұтасында алғанда нақты секторда және оның негізгі салаларында болып жатқан үдерістердің экономикалық талдауын тереңдетеді.

Өңір экономикасындағы үдерістерді дәлме-дәл бағалау айтарлықтай мониторингке қатысатын кәсіпорындарды іріктеу көрнекілігіне (келістілігіне) тәуелді. Бұл бағалаулардың айтарлықтай объективтілігі үшін кәсіпорындарды іріктеу олардың қаржылық жағдайына тәуелді емес жүзеге асырылады, сондықтан мониторингке қатысуға табысты кәсіпорындармен қатар өз қызметінің нәтижелері бойынша залалы бар кәсіпорындар да тартылады.

Филиал кәсіпорындарды тарту бойынша жұмысты тұрақты түрде жүргізеді, мәселен мониторингі өткізу бойынша жұмыстар басталғаннан бастап қатысушылар саны 2000 жылғы 4-ші тоқсандағы 17 кәсіпорындан 2014 жылғы 2-ші тоқсанда 195 кәсіпорын болды, бұл облыс кәсіпорындарының басшылары тарапынан қаржы және конъюнктуралық шолу нәтижелеріне өсіп келе жатқан қызығушылық туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге филиал кәсіпорындармен өзара іс-әрекетті және жұмысты жақсарту мақсатында өз құзыреттілігі шегінде кәсіпорынға қызықтыратын барлық сұрақтар бойынша кеңес береді, «дөңгелек үстелдер», «ашық есіктер күндерін» өткізеді, онда пікіртерім сауалнамаларының көрсеткіштері түсіндіріледі, кәсіпорындармен жіберілетін талдамалы ақпаратты одан әрі жетілдіру бойынша сұрақтар талқыланады.

Экономиканың нақты секторының кәсіпорындары мониторингісінің нәтижелері аймақтың талдамалық шолуында жинақталады және Павлодар облысының әкіміне жіберіледі, кейін ол жұмыс істеу және Павлодар облысының экономикалық жағдайы туралы есептерінде пайдалану үшін өңірдің салалық басқармаларына жіберіледі.



Сонымен бірге материал облыстың салалық қауымдастықтары мен қоғамдық бірлестіктеріне, екінші деңгейдегі банктердің өңірлік филиалдарына жіберіледі. Одан басқа өңір экономикасының ағымдағы жағдайы туралы ақпарат және өңір экономикасының нақты секторы кәсіпорындарының шаруашылық жағдайларының тоқсан сайынғы өзгерістері мерзімді «Ұлттық Банк хабарлайды» айдарымен облыс газеттерінің беттерінде жарияланады.

Қазіргі уақытта әлемдік экономикадағы белгісіздікке байланысты, бірден пайда болған кезінде дағдарыс құбылыстарын анықтау міндеті аса маңызды. Осыған байланысты, 2013 жылы бекітілген Қазақстан Республикасы экономикасының нақты секторы кәсіпорындарының мониторингін дамытудың 2013-2017 жылдарға арналған тұжырымдамасында (бұдан әрі – Тұжырымдама) басымды бағыттар анықталған: қорытындылайтын бағалық және тұтыну тауарлары мен қызметтерін өндіруші кәсіпорындарды іріктеу бойынша олармен қатар жүретін индикаторлар динамикасын және инфляциялық процестерге күтілетін әсерін жедел талдау және бағалау; кредиттерге деген сұраныстың ағымдағы жай-күйін және күтілетін өзгерістерді, олардың пайдаланылу бағыттарын және банктерден кредит алушы кәсіпорындарды іріктеу бойынша кредиттік берешекті жедел бағалау; кәсіпорындарға жіберілетін талдамалық ақпаратты жетілдіру арқылы кәсіпорындардың Ұлттық Банктің пікіртеріміне жүйелі түрде қатысу мүдделілігін арттыру.

Тұжырымдамада кәсіпорындарды іріктеудің көрнекілігін одан әрі жақсарту, бұл ретте негізгі салалар бойынша көрнекіліктің теңдестірілуі қамтамасыз етіледі; кәсіпорындар пікіртерімдерінің оралымдығын арттыру; құрамына үдемелі сипаттағы қосымша индикаторларды енгізу жолымен пікіртерім сауалнамаларын жетілдіру; жалпы алғанда экономиканың нақты секторындағы және өңірлердегі іскерлік циклдерді көрсететін жиынтық үдемелі индикаторларды оған қосу негізінде стандартталған талдамалық шолуды жетілдіру сияқты негізгі міндеттер қойылған.

Тұжырымдаманы іске асыру тұтастай алғанда экономиканың нақты секторын дамытудағы және өңірлердегі жай-күйді және үрдістерді жедел және барабар бағалау бойынша оның іс жүзінде беретін нәтижелерін арттыруға байланысты кәсіпорындар мониторингін дамытуда сапалы қадам жасауға мүмкіндік береді. Кәсіпорындардың пікіртерімдерге тұрақты қатысу мүдделілігіне жеткілікті деңгейде қол жеткізу осының негізі болып табылады. Ұлттық Банк еріктілік жағдайында пікіртерімдер жүргізе отырып, кәсіпорынға пайдалы ақпарат жіберетін тең құқылы әріптес болып табылады.

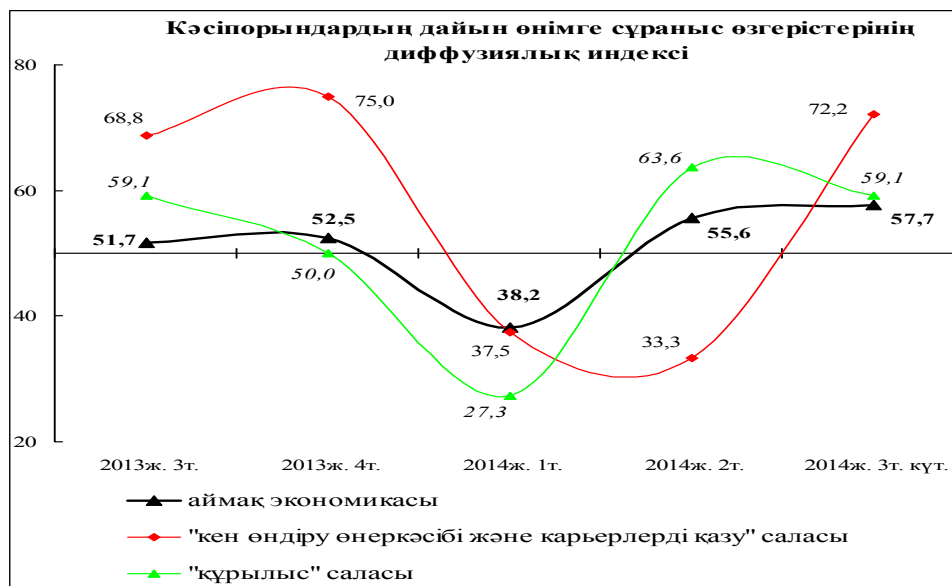
Атап айтқанда, ағымдағы жылдың шілде айында өткізілген кезекті пікіртерімге мониторингке қатысушы кәсіпорындардың саны 2014 жылғы 1-ші тоқсандағы пікіртеріммен салыстырғанда 195-ке көбейді, оның ішінде ірі және орта – 83.

2014 жылғы 2-ші тоқсандағы респондент кәсіпорындардың пікіртерім нәтижелері бойынша өткен тоқсанмен салыстырғанда Павлодар облысы экономикасының нақты секторында жағымды және жағымсыз үдерістер белгіленді. Негізгі оң үрдістер ішінен мыналарды бөліп көрсетуге болады:

✓ пікіртерімге қатысқан кәсіпорындардың үштен бір бөлігі (бұдан әрі – респонденттер) шаруашылық қызметіне АҚШ долларына (респонденттердің 46,7%), еуроға (респонденттердің 48,2%) және ресей рубліне (респонденттердің 39,0%) теңге бағамы өзгерісінің жағымсыз әсерін бастан кешірмеген. Ағымдағы жылдың 3-ші тоқсанында АҚШ долларына қатысты теңгенің нығаюын респонденттердің 17,0%, еуроға - 14,4% және ресей рубліне - 20,0% күтеді.

✓ кәсіпорындардың дайын өнімге сұранысы айтарлықтай көтерілді (1-кесте), өңір экономикасы бойынша диффузиялық индекс<sup>18</sup> 55,6 белгісіне жетті. Сұраныстың аса көтерілуі «құрылыс» саласында болды (диффузиялық индекс - 63,6,) сұраныстың айтарлықтай төмендеуі «кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу» саласында белгіленді, бұл маусымдық факторға байланысты. Респонденттердің бағалауы бойынша 2014 жылдың 3-ші тоқсанында жалпы өңір экономикасы бойынша дайын өнімге сұраныстың одан әрі өсуі күтіледі.

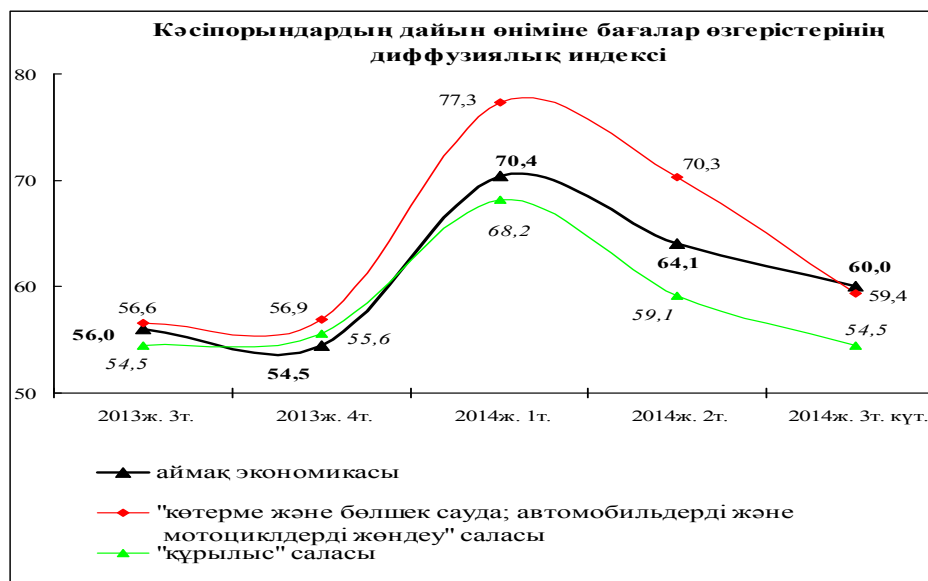
1-ші кесте



Деректер көзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

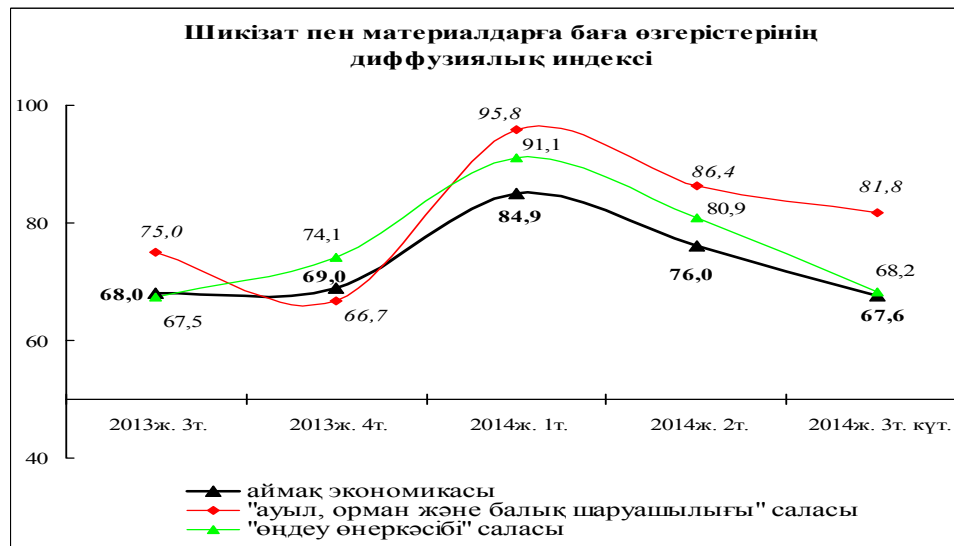
✓ кәсіпорындардың дайын өніміне бағалардың өсуі айтарлықтай баяулады (2-кесте), өңір экономикасы бойынша диффузиялық индекс\* 64,1 белгіге жетті. «Құрылыс» және «көтерме және бөлек сауда: автомобильдер мен мотоциклдерді жөндеу» салаларында бағалардың айтарлықтай бәсеңдеуі байқалды, диффузиялық индекс өткен тоқсандағы 68,2 және 77,3-тен тиісінше 59,1 және 70,3-ке дейін төмендеді. 2014 жылдың 3-ші тоқсанында жалпы өңір экономикасы бойынша дайын өнімге бағалардың көтерілуі күтілмейді.

<sup>8</sup> – кестелерде көрсетілген диффузиялық индекс жағымды жауаптар және «өзгеріссіз» жауаптар бөлігі сомасы ретінде есептеледі. Бұл индекс қарастырылатын көрсеткіштің өзгеру динамикасын сипаттайтын жалпыланған индикаторы болып табылады (Еуропа, Ағылшын тәжірибесі бойынша). Егер оның мәні 50 деңгейінен жоғары болса – бұл жағымды өзгерісті білдіреді, егер 50 деңгейінен төмен болса, онда жағымсыз. Бұл ретте диффузиялық индекстің мәні 50 деңгейінен алыс болса (жоғары немесе төмен), көрсеткіш өзгерісінің (ұлғаю немесе азаю) қарқыны жоғары болады.



Деректер көзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

✓ шикізат пен материалдарға бағаның айтарлықтай бәсеңдеуі (3-кесте) жалпы өңір экономикасы бойынша да, барлық салаларда да байқалды, өңір экономикасы бойынша диффузиялық индекс\* 76,0 белгіге жетті. Шикізат пен материалдарға бағаның айтарлықтай төмендеуі «өңдеу өнеркәсібі» саласында белгіленді, диффузиялық индекс өткен тоқсандағы 91,1-ден 80,9-ға дейін төмендеді. 2014 жылдың 3-ші тоқсанында шикізат пен материалдарға баға өсу қарқынының одан әрі баяулауы күтіледі.



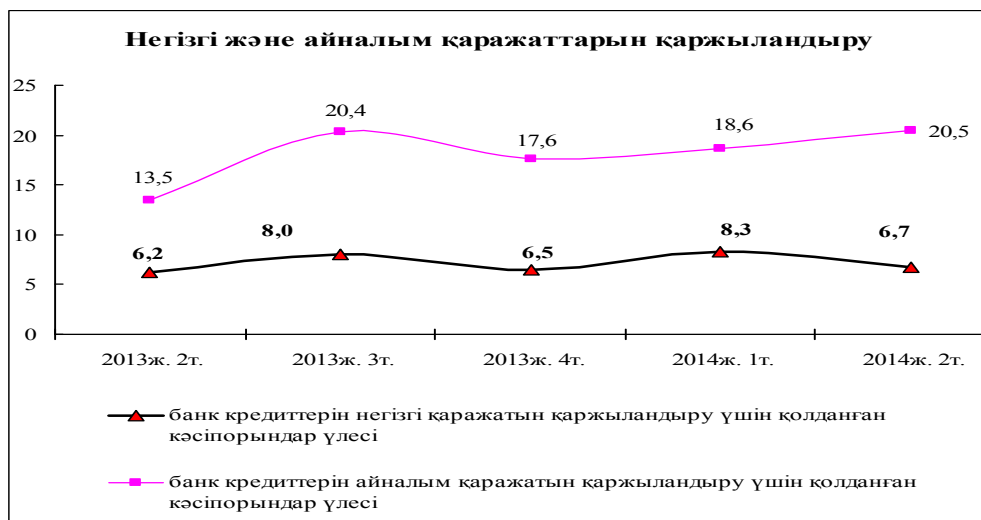
Деректер көзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

✓ өндірістік белсенділік және кәсіпорындар қызметкерлерінің жұмыспен қамтылуы айтарлықтай көтерілді (4-кесте). Өндірілген өнім көлемі және жұмыс істейтін қызметкерлер саны көбейген кәсіпорындардың үлесі алдыңғы тоқсандағы 25,3% және 28,5%-дан сәйкесінше 57,0% және 31,7% деңгейіне жетті, бұл маусымдық факторға байланысты.



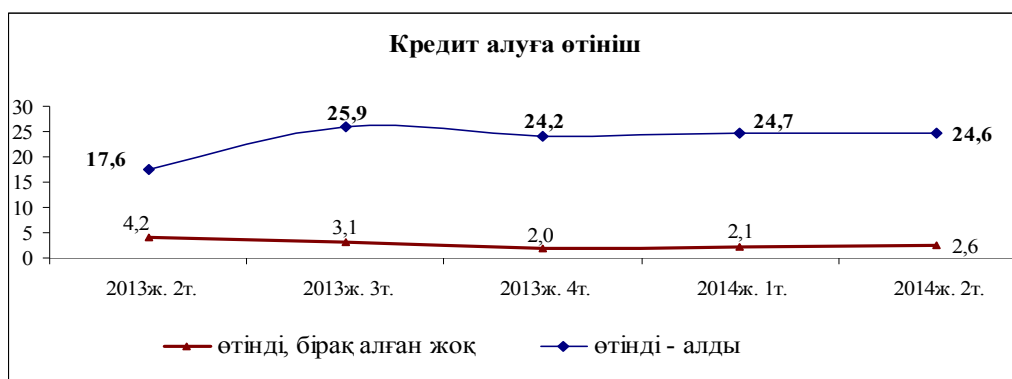
Деректер көзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

✓ айналым қаражатын қаржыландыру бөлігінде кәсіпорындардың біркелкі кредиттік белсенділігі сақталып жатыр (5-кесте). Банк кредиттерін айналым қаражатын қаржыландыру үшін пайдаланған кәсіпорындар үлесі өткен тоқсандағы 18,6%-дан 20,5%-ға дейін ұлғайды, ал негізгі қорларға инвестицияларды кредиттеу өткен тоқсандағы 8,3%-дан 6,7%-ға дейін қысқарды. Сонымен бірге, инвестицияларды қаржыландырмаған кәсіпорындар үлесі алдыңғы тоқсандағы 47,4%-дан 43,1%-ға дейін төмендеді. Айналым және негізгі қаражатты қаржыландырудың негізгі көзі кәсіпорындардың өз қаражаты болып табылады – тиісінше 77,4% және 53,3%.



Деректер көзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

✓ кредитке қол жеткізу жағдайы айтарлықтай өзгерген жоқ (6-кесте): кредит алған кәсіпорындардың саны өткен тоқсан деңгейінде қалды деп айтуға болады - 24,6%.



Деректер көзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

✓ өңір экономикасының нақты секторының қаржылық жағдайы едәуір жақсарды (7-кесте): орташа және жоғары сату тиімділігі бар кәсіпорындар үлесі 76,3%-дан 80,6%-ға дейін ұлғайды, ал өңірдің залалды және тиімділігі төмен кәсіпорындарының үлесі өткен тоқсандағы 23,7%-дан 19,4%-ға дейін айтарлықтай төмендеді.



Деректер көзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

✓ өңір кәсіпорындарының іскерлік белсенділігі көтерілді: активтер мен айналым активтерінің айналымдылығы өткен тоқсандағы 15,0% және 41,5%-дан тиісінше 16,5% және 43,5%-ға дейін ұлғайды. Сонымен бірге активтердегі айналым қаражатының үлесі өткен тоқсандағы 36,2%-дан 37,9%-ға дейін ұлғайды.

Өңір экономикасының дамуындағы оң өзгерістерімен қатар жекелеген жағымсыз өзгерістер де байқалды:

✓ шығындар тиімділігі төмендеген кәсіпорындар үлесі өткен тоқсандағы 46,7%-дан 51,2%-ға дейін өсті;

✓ шетел валютасындағы кредиттер бойынша орташа пайыздық ставкалар өткен тоқсандағы 8,7%-дан 9,0%-ға дейін аздап ұлғайды, ал теңгеде – өткен тоқсан деңгейінде қалды (11,9%).

Тұтасында алғанда, 2014 жылғы 2-ші тоқсанда Павлодар облысы экономикасының дамуы бойынша оң өзгерістер басым болды және өңірдің экономикалық дамуының біркелкі үрдісінің жалғасуын атап көрсетуге болады.

«Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» республикалық мемлекеттік мекемесінің Павлодар филиалымен экономиканың нақты секторы кәсіпорындарының мониторингін өткізуге ерекше көңіл бөлінеді. Сонымен бірге, филиал экономиканың

*нақты секторындағы кәсіпорындар мониторингін өткізу және одан әрі дамыту бойынша халықаралық тәжірибені (Ресейдің, Беларусьияның Орталық Банктері және т.б.) зерделеу негізінде кәсіпорындарды мониторингке қатысуға тарту және салалар бөлігінде көрнекілікті жақсарту бойынша, өңірлік талдамалы шолу, кәсіпорындарға жіберілетін талдамалы ақпарат пен өңір экономикасындағы жағдайды көрсететін басқа да талдамалы материалдар сапасын жақсарту бойынша жұмысты жалғастырады.*

**Қолданылған әдебиет:**

1. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Директорлар кеңесінің 2013 жылғы 24 сәуірдегі №130 қаулысымен бекітілген Экономиканың нақты секторы кәсіпорындарының мониторингін дамытудың 2013-2017 жылдарға арналған тұжырымдамасы

## ТҮПНҰҚА БАНКНОТТАРДЫ ЖАЛҒАН БЕЛГІЛЕРІ БАР БАНКНОТТАРДАН АЙЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ БЕЛГІЛЕРІ

*Б.М.Жұмажанова – Қарағанды филиалының қолма-қол ақшамен жұмыс жүргізу және кассалық операциялар бөлімінің аға сарапшы –кассирі*

*Осы мақалада банкнотаның ұлттық сипатын оңтайлы қалыптастырудың негізгі ұстанымдары келтірілді, сонымен қатар ұлттық валюта – теңгенің қорғаныш белгілеріне нақты сипаттама берілді және негізгі банкноталардың қолдан жасалған банкноталардан басты айырмашылықтары нақты деректерді келтіре отырып қаралды.*

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі қызметінің негізгі бағыттарының бірі төлем жүйелерінің жұмыс істеуін қамтамасыз ету болып табылады. Аталған бағыттар аумағына ақша белгілерінің номиналдық ретін анықтау, банкноталармен монеталарды қолдан жасаудан қорғаудың оңтайлы құрылымын ұйымдастыру кіреді. Бұл міндет көп елдердің бірінші деңгейдегі банктері үшін ортақ болып келеді. Әрине, бұл жерде әр банктің өз ерекшеліктері ескеріледі, атап айтқанда: қауіпсіздік, сенімділік, банкноттардың жоғары сапасы, жылдамдық және тиімділік. Дамыған елдерде номиналдық реттің оңтайлы құрылымында 13 ақша белгілерінің атауы және 6 монеталардың номиналдары, 6 банкноттардың номиналдары және ортасында бір ақша белгісі қаралған. Әр елдің экономиканың жағдайына қарай бұл ақша белгісі монета немесе банкнота болып келуі мүмкін. Тәжірибе көрсеткендей, ұлттық валютаның номиналдық ретінің өзгеруі көпшілік елде 7-12 жылда бір рет болып отырады, себебі бұл көптеген факторлардың есебін, сондай-ақ көптеген мемлекеттік құрылымдардың келісу әрекетін талап ететін ұйымдастырушылық-технологиялық күрделі процесс. Сонымен қатар, шамамен әр 5-10 жылда банкноттардың қорғаныш элементтерінің жаңартылып отыруы немесе мүлде жаңа элементтерінің енгізілуі керектігін атап өту қажет [1]. Осы қағидаларға сүйене отырып, Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі ұлттық валюта - теңгенің қорғаныш белгілерін үнемі жетілдіріп отырады. Бұл ретте, қорғаныш элементтерінің құрамын қалпына келтірудің күрделілігіне және банкноталардың түпнұсқалығын тексерудің жеңіл болуына басты назар аударылады. Жаңа үлгідегі қорғаныш белгілеріне күрделі сутамғы белгілері, фигуралық бейнесі бар қорғаныш жібі, металлографтық бейненің бояусыз өрнекке ауысуы, SPARK элементі, офсеттік және металлографтық мөрдің құрамдастырымына негізделген оптико- өзгермелі элементтері, УК- сәулелерінде оптико- өзгермелі ерекшеліктері бар белгілері, жоғары қорғаныш металлографтық элементтері, әр түрлі түстердің инфрақызыл люминесценциясы жатқызылады.

Осыған қарамастан, тәжірибе көрсетіп отырғандай, ақша белгілеріндегі қорғаныш белгілерінің санын арттыру жалған ақшалардың санын түгелдей жоя алмай отыр, тек белгілі бір деңгейде және мерзімге олардың санын азайтады. Жалған банкноттарды пайдалана отырып алаяқтық жасау жағдайларын болдырмау үшін тұрғындар жалған белгілері бар банкноттарды түпнұсқадан ажырату үшін бірнеше көзкөрімдік белгілерді білулері жеткілікті. Қазақстандағы жалған банкноттардың негізгі массасы жеңілдетілген технология бойынша шығарылады, бұл технология түпнұсқаның кейбір белгілерін ғана дәл келтіреді. Мұндай банкнотты белгілі бір зерттеулерді және аспаптарды пайдаланбай-ақ, үш-бес секундтан артық уақыт жұмсамай-ақ анықтауға болады. Жалған белгілері бар банкноттарды түпнұсқадан ажырату үшін «Үш П» қағидасын ұстану қажет, атап айтқанда: - **«Саусақтың ұшымен ұстап сезіну - қарап көру - аударып қарау».**

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі банкноталары, тұрғындарға банкноталардың түпнұсқасын анықтау процесін бірегейлендіріп жеңілдетуге мүмкіндік

беретін сипаттық белгілерге ие, себебі оларды дайындау кезінде қолдан жасап шығаруды қиындататын техникалық тәсілдерді пайдаланады [3].

Алдымен банкнотты **саусақтың ұшымен ұстап сезіну** керек.

- Банкнот басылып шығарылған қағаз мақтадан дайындалған. Банкнотты ұстап көрсеңіз қағазы кітірлек болып келеді, банкноттың тозығы жеткен кезде де қағаздың кітірлек сипаты жоғалмайды.

- Сонымен қатар, қағазда бейненің рельефін жасайтын және саусақтың ұшымен ұстаған кезде білінетін арнайы мөрі бар. Оларға келесі элементтер жатады, атап айтқанда: «Бәйтерек», «ашық алақан», жануардың бейнесі, банкноттың номиналы, Қазақстанның картасы және «ҚАЗҚСТАН ҰЛТТЫҚ БАНКІ» сөзі. Сонымен қатар, барлық банкноттарда көзі нашар көретін адамдарға арналған белгі бар, олар банкноттың төменгі жағында орналасқан. Олар саусақтың ұшымен жақсы ажыратуға болатын жоғары рельефті шығыңқы элементтер.



Сонан соң банкнотқа үңіле **қарап көріңіз**.

- Жарыққа тосып қарағанда базалық қорғаныш элементі – сұтамғы белгісі және электротип айқын көрінеді, олар күңгірт және ашық түстерден тұратын барыстың басының бейнесі, сондай-ақ номиналдың цифрлық белгісі



- Жарыққа тосып қараған кезде тұтас сызық түрінде «үзік-үзік» жібі көрінеді. Бұл тегіс пунктир түрінде қағаздың бетіне шығарылған банкнот номиналының жазуы бар металлданғырылған қорғаныш жібі.





- Жарыққа тосып қарағанда магниттік жіп көрінеді, бұл қағаздың құрылымына енгізілген полимерлі материалдан жасалған жіңішке жолақ.



- 2006 жылғы үлгідегі номиналы 2000 теңге және 5000 теңге болатын банкноттардың бет және сырт жақтарында басылған бейнелердің фрагменттері жарыққа тосып қараған кезде тұтас суретті құрап, көрінеді.



- Банкноттың бет жағындағы сол жақ бөлігінде сурет бар, олардың бірі жай жарық түсіргенде, ал екіншісі жарыққа тосып қарағанда жануардың бейнесі түрінде көрінеді. Бұл «МАСК» элементі.



- Номиналы 1000, 2000 және 5000 теңге болатын банкноттардың сырт жағындағы ортаңғы бөлігінде алтын түстес жылтырағы бар иридесценттік жолағы бар. Банкноттың көлбеу бұрышы өзгерген кезде жолақта сурет көрінеді, атап айтқанда: 1000 теңгелік банкнотта бүркіт түрінде, 2000 теңгелік банкнотта алма түрінде және 5000 теңгелік банкнотта қызғалдақ түрінде көрінеді.



- Банкноттың бет жағында түс ауыстыру бояуымен орындалған жануардың бейнесі және номинал цифры бар тікбұрыш түрінде элемент бар, банкноттың көлбеу бұрышы өзгерген кезде бояу түсін өзгертеді.



Яғни, осылай 2006 жылғы үлгідегі банкноттың тұпнұсқалығын анықтауға болады.

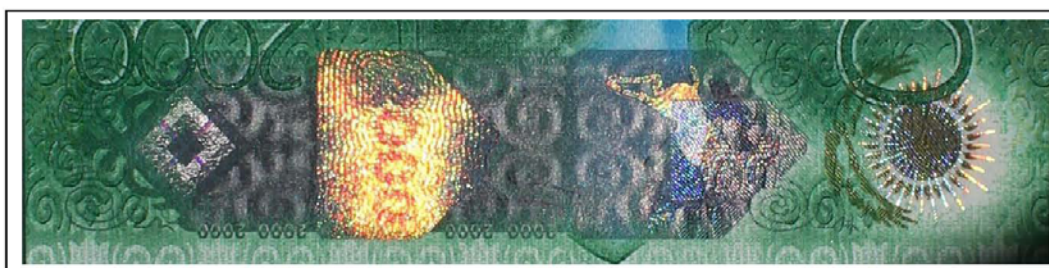
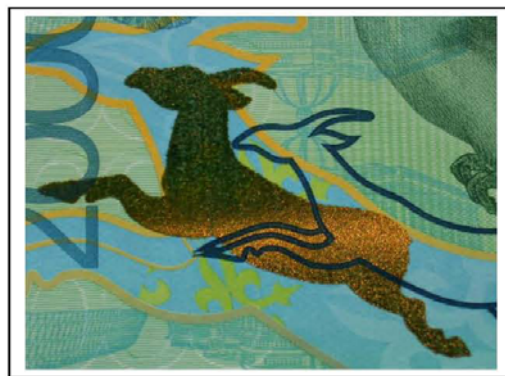
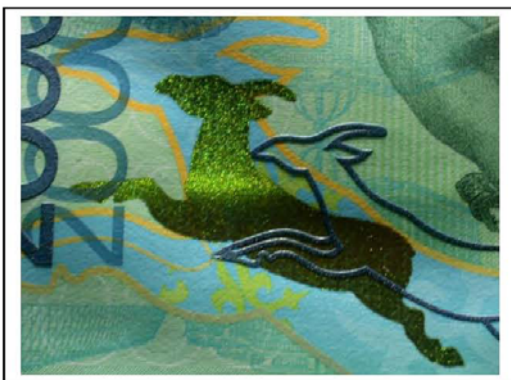
Жаңа үлгідегі банкноттарды шығару кезінде жаңа бірегей қорғаныш элементтері қолданылды. Яғни, **2011 жылғы үлгідегі 5000 теңгелік** банкноттың бет жағында барыстың қанаты түрінде бейне орналастырылған, ол банкноттың көлбеу бұрышы өзгерген кезде алтын түстен жасыл түске ауысады. Сондай-ақ банкноттың көлбеу бұрышы өзгерген кезде шағылысқан жарықта алтын түстегі қанатты барыстың суреті көрінеді. Банкноттың сырт жағында ұшып келе жатқан құс, алма және номинал цифры бейнеленген голографиялық жолақ орналасқан.



**2012 жылғы үлгідегі 10000 теңгелік** банкноттың бет жағындағы төменгі бөлігінде көгершіннің бейнесі орналастырылған, ол бейне банкноттың көлбеу бұрышы өзгерген кезде алтын түстен жасыл түске ауысады. Банкноттың бет жағындағы төменгі бөлігінде түс ауыстыру қасиеті бар қорғаныш жібі орналасқан, банкноттың көлбеу бұрышы өзгерген кезде қарақошқыл түстен жасыл түске ауысады



**2012 жылғы үлгідегі 2000 теңгелік** банкноттың бет жағындағы төменгі бөлігінде киіктің бейнесі орналастырылған, ол бейне банкноттың көлбеу бұрышы өзгерген кезде алтын түстен жасыл түске ауысады. Банкноттың сырт жағында номиналы, стильдендірілген киіз үй және мемлекеттік тудың фрагменті бейнеленген голографиялық жолақ орналасқан.



Сутамғы белгілерді, магниттік және «үзік-үзік» жіптерін дәл келтіруге болмайтынын атап өту қажет, себебі олар қағазды дайындау барысында пайда болады. Жалған белгілері бар банкноттар көбінесе төменгі дәрежелі бояулармен боялған. Жалған банкнотты бір сызық бойынша көпмәрте бүккен жағдайда, бүгілген сызықтың бойындағы бояу кетіп қалады. Мұндай жағдайда, банкнотты сулаған кезде суреттері көмескеленіп бозарады.

*Қорыта айтқанда, банкноталарды дайындау технологиясы – бұл арнайы қағаз өндірісін, арнайы бояу, баспа түрлерінің түпнұсқасын жасау үшін күрделі технологияның қолданылуын, полиграфия саласындағы жалпы қолданыстағы түрлерінен айрықша мөр түрлері мен әдістерінің қолданылуын, көрінетін және*

*көрінбейтін қорғаныс элементтерінің қолданылуын қамтитын ерекше сала. Бұл аталған тәсілдер мен қарастырылған шаралар жалпы алғанда ақша белгілері - банкноталарды қолдан жасауды болдырмайтын қорғау амалдарын қамтамасыз етеді. Авдошин (2007). Банкнота дегеніміз белгілі бір дәрежеде мемлекеттің беделін айғақтайтын құрал.*

### **Қолданылған әдебиет:**

1. Ақпараттық бюллетень. Банкноты стран мира
2. В.В. Авдошин «Определение подлинности и платежеспособности денежных знаков»
3. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми Интернет-ресурсы.